

תוכן החוברת

העורך: יעקב מלכין
 סגן עורך: יוסף גואל
 עורך ומביא לדפוס: אורי בן-צבי
 עריכה לשונית: עמירה הגני
 מערכת: יוסף גואל, עמירה הגני, אברהם וולפנזון,
 דן מלר, צופיה מלר
 תמונות ואיורים: פליס פזר - מלכין
 המערכת: ת.ד. 4512, ירושלים
 טל. 02-5612127; פקס. 02-5611359
 עיצוב הפקה ודפוס: אלחן שירותי תקשורת בע"מ
 טל. 02-5661892
 ISSN 0793-1379

כתב עת זה נערך בתרומת מתנדביו.
 בעבודתה הציבורית נתמכת תחילה ע"י הקרן החדשה
 לישראל.

העורך - פנים רבות לאלוהים 2

אמונה יהודית-ישראל 1977

עמוס עוז - עגלה מלאה ועגלה ריקה? 3
 יוסף זן - בידיים ריקות 9

שיח מאמינים באדם ובאלוהים

זאב כץ - כמה אנשים מאמינים באלוהים, נתונים 10
 ארי אלון - מי ברא את מי? 11
 יצחק אורפז - נדמה לי שאלוהים עבר כאן, אבל אינני בטוח 12
 שולמית הראבן - אלוהים הוא השפה האחרת 13
 אברהם בורג - אלוהים שלי 14
 יאירה אמית - בראשית ברא האדם את האלוהים 15
 יגאל תומרקין - להרוג מחדש את האלוהים 16
 אלוף הראבן - יש אלוהים? 17
 דיזידה יצחקי - האמונה באלוהים היא כניעה לגבולות האדם וקבלתם 19
 אלי בר-נביא - האם אלוהים פנטז? 20
 בנימין כהן - אין אלוהים 21
 גדעון ברוידא - כבר מותר לא להאמין 22
 ירון לונדון - בלי להבין את אלוהים לא אהיה בן תרבות 22
 ילדים מדברים על אלוהים 23

חסות על האמונה באלוהים

חיים כהן - אלוהים כפיקציה משפטית 25
 רחל אליאור - תמורות במושג האל במחשבה היהודית 30
 יעקב כהן - גישה רציונליסטית למושג האלוהים 37
 אברהם וולפנזון - אלוהי הרמבי"ם, שפינוזה ואיינשטיין 39
 ישראל אבירם - אמונותי באלוהים נשרפה באושוויץ עם כל הנשרפים 45
 צופיה מלר - עם ביאליק וקורצ'אק לאי הבודד אושוויץ-בירקנאו 48
 ראובן גרבר - מעבר לדת ולחילון 51
 ציונה גרוסמרק - דימוי האל בספרות חז"ל 54
 יאנוש קורצ'אק - תפילתו של קטן 59
 הגר מרכוס - התפילה והבחירה 60
 יעקב מלכין - אתאיזם הומניסטי ואמונה באלוהים 63
 פעולות המכללה ליהדות פלורליסטית ב-1997/98 70

פנים רבות לאלוהים

מכירים בדרך כלל את אפשרות האמונה באלוהים כיצירה אנושית עשירה ורבת פנים, אחד הביטויים הרבים של כושר היצירה האנושי.

אדם, המאמין כמוני באדם, כיוצר תרבות ואלוהיו, יודע כי אין הוא יכול להתעלם מנוכחות האלוהים בתרבות היהדות החופשית, גם אם אין הוא מאמין בכוחו של אלוהים כגורם עצמאי, בלתי תלוי, בעל רצון או כוונה או כח ציווי, אשר יש להתפלל אליו או לברכו או לציית לו.

אמונה היא ענינו האישי של כל אדם

על כן הקדשנו גליון זה של "יהדות חופשית" לדעות ואמונות, הרווחות בתרבות, לאלוהים. אמונה היא ענינו הפרטי של כל אדם. אפילו דת ההלכה היהודית אינה מחייבת אמונה ודעה, אלא רק מעשים, שהם ציות למצוות בני אדם המדברים בשם אלוהים, או המאמינים שאחרים דיברו בשמו. היהדות כתרבות פלורליסטית מקבלת ומעודדת את המחלוקת וריבוי הדעות והאמונות. ביהדות הדתית והחופשית מדת רווחות על כן דעות ואמונות רבות, שונות ומנוגדות אלה לאלה תכלית שינוי.

האם מאמינים, ועומדים על כך, כי כל הצדדים במחלוקת שביהדות אומרים דברי אלוהים חיים, גם כשמשמעות דבריהם היא כי אין חיים לאלוהים מחוץ ליצירות הספרות והאמונות שעיצבוהו וממשיכות לעצבן? לדעתי כן. מאז ר' עקיבא ר' אלישע בן אבויה ועד השל, בובר וברנר, הגו יהודים דתיים וחופשיים מדת באלוהים, עיצבוהו במיגוון מושגים, צורות ודמויות, מילוליות, פיסוליות וציוריות, קראו בשמו בשירים וסיפורים דתיים ואתאיסטיים כאחד, כללו אותו במחשבותיהם וביטויי רגשותיהם האינטימיים ביותר. אנו ממשיכים מסורת זו ומאמינים כי היא עשויה לתרום להתודעות ליהדות כתרבות ימינו, כשם שהיא יכולה לתרום להתודעות מחדשת עם היהדות בכל עידני תולדותיה של תרבות העם היהודי.

בגליון זה משתתפים אנשים הרואים עצמם דתיים וכאלה הרואים עצמם חילוניים למהדרין. צירוף דבריהם מהווה פיתוח של שיתוף על אחד הנושאים המשפיעים ביותר על קיומנו.

הדרגות והתפקידים שממלאים אלוהים במערכות האמונה של בני האדם.

אפילו אלוהים בלעדי, כאלוהי ישראל והנצרות, מופיע ביצירות ספרות ואמנות רבות שנוצרו בתרבויות אלה בחברת ישויות אלוהים אחרות. אך גם אלוהים שנוצרו וחיו בדתות שכבר אינן רווחות בעמי המערב מזה אלפיים שנה - כמו הדתות הפוליתאיסטיות של יוון, מסופוטמיה ומצרים - ממשיכים למלא תפקידים בתרבות המונותאיסטית, או בתרבות המערבית, שהשתחררה ברובה מהדת המונותאיסטית.

הורים ומורים חילוניים רבים,

המאמינים באדם כמקור

הסמכות הבלעדי,

מרגישים לעיתים מבוכה

כשהם מתבקשים לענות

על השאלה

הפשוטה לכאורה, אם הם

מאמינים באלוהים.

מבוכת הנשאלים אם הם מאמינים באלוהים

הורים ומורים חילוניים רבים, המאמינים באדם כמקור הסמכות הבלעדי, כיוצר האלוהים וכגיבור של יצירות מיתוס וספרות, מרגישים לעיתים מבוכה כשהם מתבקשים לענות על השאלה, הפשוטה לכאורה, אם הם מאמינים באלוהים.

השאלה אינה פשוטה כמובן, כיוון שאינה חד-משמעית. האם השואל מתכוון לאמונה באלוהים פרסונלי, אב ומלך היושב על כס מלכותו מוקף במלאכי השרת וברבי-מלאכים כמטטרון, ענפיאל, מיכאל וגבריאל? או: האם הכוונה היא לאמונה בישות מופשטת מכל צורה ומושג, כפי שמציע המורה נבוכים, או: האם השאלה אם מישו מאמין באלוהים מתכוונת לאמונת שפינוזה או איינשטיין באלוהי שהוא החוקיות שבטבע, הפלא שאין מבינו יכולים להרגיע התפעלותם ממנו.

המבוכה לנוכח השאלה "האם הינך מאמין באלוהים?" נובעת מחוסר ההתמצאות של השואלים, שאינם מודעים למכלול האפשרויות הטמונות בשאלה הזאת, ואינם

גליון מוגדל זה של "יהדות חופשית" מוקדש ליחס הכותבים לאלוהים, והוא מייצג מיגוון אמונות ודעות באלוהים הרווחות בקרב ציבור גדול של יהודים ישראלים חופשיים מדת ההלכה.

האלוהים בתרבות העם היהודי הוא אחד מהביטויים המובהקים של הפלורליזם המאפיין אותה. מאז מעמד הר סיני ועד ימינו נחלקו יהודים באמונותיהם בדמות האלוהים ואופני השגתו. בעינינו בהם היתה הדת הגורם המכריע בתרבות העם היהודי היה היחס לאלוהים נושא מרכזי בהגות וביצירה הספרותית והשירית - יעד לתפילות ולהלל, מושא לביטויי כמיהה וחרדה - כפי שהם מובאים ברוב יצירות הספרות הקלסית של העם היהודי. אך גם בעינינו בהם נצטמצמו תפקידיה והשפעתה של הדת ביהדות המשיך האלוהים להעסיק את רוחם ודמיונם של ילדים ומבוגרים, משוררים וסופרים, הוגים ומחנכים.

אמונתם של חופשיים מדת

כל יצירותיו העתידות של המין האנושי - והאלוהים בכלל זה - עונים על צרכים של היחיד והקהילה. אמונה באלוהים עונה לעיתים על צרכים פסיכולוגיים של כמיהה מתמשכת לאב ולאם שחלפו מן העולם הפיסי ואין משלימים עם אינותם. אמונה באלוהים עונה לעיתים על צרכים משפחתיים-כלכליים מיידיים, כמו הצורך בהבטחת היבול באדמות הבעל או הצורך בהבטחת הפוריות והבריאות, בעזרת אלות פריין כעשתורת ואשרה או תרפים מביאי תרופה. ככל שגדלה המסגרת החברתית - ממשפחתית לשבטית, ללאום רב-שבטי, כן ממלאה האמונה המשותפת באותם האלוהים צרכים חברתיים בסמלי אחדות לאומית או שבטית, אמונה המצטרפת לתודעת אחדותם וייחודם, היותם נבחרים על ידי האלוהות שבה הם מאמינים, מוגנים על ידה או נענשים על ידה, כשכוחם לא עומד להם להתגבר על הפגעים.

עם שחרורן של רוב תרבויות המערב מהשפעת הדת ומנהיגי הדת, שהעמידו פנים כי הם יודעים טוב יותר את רצון האלוהים או דובריהם בשמן, המשיכו יצירות גיבורי התרבות הדתית, למלא תפקידים מרכזיים בחיי התרבות גם של "חילוניים" או אנשים חופשיים משמירת מצוות והלכות דתיות. בחלק גדול מהספרות והאמנות, אשר נוצרה במשך שלושת אלפי שנים, מופיעות דמויות האלוהים למיניהם בחברת בניהם ואימותיהם, נשיהם ובני לוויה שלהם, בכל

"אמונת האדם באלוהים בנתה את כל הנשגב שבעולם האדם." רבינדראנאת טאגור

עגלה מלאה ועגלה ריקה? הרהורים על תרבות ישראל

עמוס עוז

שלשלת של מחלוקות מרות, בהן מחלוקות מכוערות ורוניות-יצרים, בהן מחלוקות פוריות. בדרך כלל לא היה שום מנגנון הכרעה סמכותי, פורמלי; על פי רוב, רב פלוני היה גדול מחברו מפני שנחשב גדול מחברו, ותו לא.

תרבות ישראל במיטבה היא תרבות של שקלא וטריא, של משא ומתן, של פנים לכאן ולכאן, של חריפות כוח השיכנוע, של מחלוקת "לשם שמים", של ריב למען "יגדיל תורה ויאדיר", של איפכא מסתברא, וגם של יצרים עזים המתחפשים למחלוקות "לשם שמים". זהו יסוד רוחני המתיישב היטב עם רעיון הדמוקרטיה כפוליפוניה - מקהלה של קולות שונים המתוזמרים על ידי מערכת של כללים מוסכמים. אורות ולא אור. אמונות ודעות ולא אמונה ודעה.

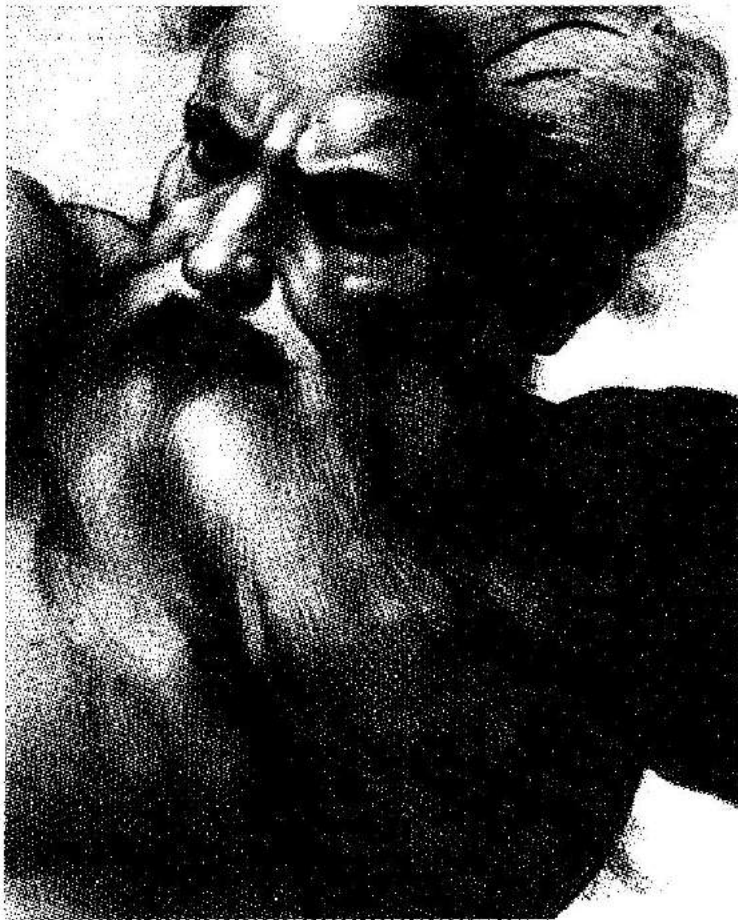
אכן, היו וישנן בתרבות ישראל "מובלעות" של ציות עיוור. המובלעות האלה הן, בעיני, סטייה מן המסורת, גם כאשר הן מתיימרות להיות התגלמות המסורת. עם כל ההבדלים שבין הרב הליטאי המושל בכיפה לבין המשיח מלובאבין ובין שניהם לבין הקדוש מן העיירה נתיבות, למשל, שלושתם משרים סביבם ציות אפיפיורי, והכפופים להם מקבלים משמעת. ציות עיוור אינו יכול להיות מוסרי. "נעשה ונשמע" פירושו: נעשה בתנאי שנשמע.

כבר אלפי שנים לא היה אף מעשה אחד, אשר כל היהודים כאיש אחד הסכימו לראות בו נס או מופת. תמיד יש חולקים וחושדים וכופרים. כמעט מול כל סמכות מופיעה סמכות שכנגד. רק יחידים היו, אשר בני דורם ובני הדורות שלאחריהם קיבלו את סמכותם בלא עוררין. בסופו של דבר, "מקור הסמכות" בתרבות ישראל הוא בנכונותו של העם - או של חלק ממנו - לקבל את מורה-ההוראה, או את פוסק-ההלכות, או את הצדיק בעל המופת, או את מורה הדרך, כמקור של סמכות. אפילו הנשר הגדול נעשה נשר גדול מכוח התקבלותו על לב העם ולא מכוח הכתרתו בידי קומץ חשמונים.

ההיאררכיה היא וולונטאריה. מבחינה זו, יש בתרבות ישראל קו אופי דמוקרטי עמוק ומובהק; וכדאי להזכיר זאת דווקא בימים שבהם יש אצלנו כל מיני חכמים שלא די להם

שחטאו לאיוב ואף על פי כן העניקו לו פיצויים אישיים, ואפילו בדורות אחרונים היו רבנים חסידיים שתבעו את האל לדין תורה.

תרבות ישראל יש לה איזו ליבה אנארכית: לא רוצים משמעת. לא סתם ממלאים פקודות. רוצים צדק. רודף אתונות ורועה צאן אשר נחה עליו הרות וכול למלוך על ישראל או לחבר את מזמורי תהילים. בולס שיקמים קם ומתנבא. רועה צאנו של כלבא שבוע, או איזה סנדלר, או נפח, מלמד תורה ומפרש פירושים ומטביע את

מיכאל אנג'לו "יועש אלוהים את המאורות הגדולים", 1511, (פרט)

חותמו על חיי יום של כל אדם מישראל. ועם זאת - תמיד, או כמעט תמיד, ריחפה סביבם השאלה: מי שמך? מניין לנו שאתה האיש? אולי אתה באמת גדול בתורה, אבל ברחוב הסמוך גר עוד גדול אחד, והוא חולק עליך ומציע מסקנה מהופכת, ולא פעם "אלה ואלה דברי אלוהים חיים". על פי רוב הוכרעה שאלת הסמכות לפרש בכוח איזה קונסטנוס חלקי, לא פה אחד. תולדות תרבות ישראל באלפי השנים האחרונות הן

הדמוקרטיה והסובלנות כרוכות בהומאניזם, וההומאניזם כרוך בפלוראליזם - לאמור, בהכרה בזכותם השווה של בני אדם להיות שונים זה מזה. השוני שבין בני אדם אינו רעה חולפת, אלא מקור ברכה: אנחנו שונים זה מזה לא מפני שאחדים מאיתנו עדיין אינם רואים את האור, אלא מפני שיש בעולם אורות ולא אור; אמונות ודעות ולא אמונה ודעה.

ישראל

מתווכחים עם אלוהים

ליהודים אין אפיפיור, אילו קם אפיפיור יהודי, כל אחד היה בא וטופח לו על השכם ואומר: בוא הנה, תשמע, אתה לא מכיר אותי לא מכיר אותי ואני לא מכיר אותך, אבל סבא שלך ודוד שלי עשו פעם עסקים ביחד, בזייטומיר, או במאראקש, ולכן תן לי שתי דקות להסביר לך פעם אחת ולתמיד מה אלוהים באמת רוצה מאיתנו.

ודאי, יש כל מיני מתימרים ויש מי שהולך אחריהם בעינים עצומות. אבל לאורך תולדותינו עם ישראל לא אוהב לציית. תשאלו את משה רבנו, תשאלו את הנביאים. אלוהים עצמו מתלונן כל הזמן על כך שעם ישראל לא ממושמע אלא מתווכח על כל דבר; העם מתווכח עם משה. משה מתווכח עם אלוהים, אפילו מגיש התפטרות, בסוף משה חוזר בו מהתפטרותו - אבל רק לאחר משא ומתן, ורק לאחר שאלוהים נכנע ומקבל את עיקר תביעותיו (שמות ל"ב, 32). אברהם עומד עם אלוהים על המקח בעניין סדום כמו סוחר מכוניות משומשות, חמישים

צדיקים, ארבעים, שלושים, ואף מטיח באלוהים את ההאשמה הנקבת "השופט כל הארץ לא יעשה משפט?" (בראשית י"ח 25-33); ולא שמענו שיצאה אש משמים וכלה אותו על דברי הכפירה הנוראים הללו. העם רב עם הנביאים, הנביאים רבו עם אלוהים, המלכים רבו עם העם ועם הנביאים, איוב הטח כלפי שמיא. השמים סרבו להודות

עמוס עוז הוא סופר

"יה' כאדם ראו עיני, את האדם בשמים"
חיים נחמן ביאליק

בניגוד הממשי שבין מרות ההלכה לבין מרות השלטון הנבחר, והם מציירים את רוח הדמוקרטיה כאיום על היהדות או את רוח היהדות כאיום על הדמוקרטיה. אשתמש כאן בהגדרה שלמדתי מבתי פניה, הד"ר פניה עוז-זלצברגר מאוניברסיטת חיפה: "הדמוקרטיה הליברלית היא צורת אירגון של חברה או מדינה, שמטרתה המוצהרת היא לעשות סדר הוגן בין רצונותיהם של כל הפרטים המשתייכים אליה תוך שמירה על חירותם. היא מתווכת בין רצונותיהם באמצעות הצבעה והכרעת רוב". אוסיף על כך: תוך שמירה על זכויותיו של כל מיעוט באמצעות מערכת של פשרות. עוד כותבת ד"ר פניה עוז-זלצברגר, כי שאלה השנויה במחלוקת בין דמוקרטים לדמוקרטים היא השאלה - "האם חירות פוליטית היא בעיקרה נגאטיבית - חיה ותן לחיות - או פוזיטיבית: חיה נכון כדי להיות חפשי באמת?". ועוד למדתי מבתי, כי הדמוקרטים המובהקים של ראשית העת החדשה היו דווקא קיצונים דתיים, ההוגנוטים בצרפת והמשוויים - ה"לולרס" - בבריטניה, שנלחמו נגד נסיונות השלטון לכפות עליהם את דת הרוב.

בונקר רוחני ורגשי

עולם ההלכה, כמו היקום עצמו, מתחיל ב"מפץ גדול" - מתן תורה, מעמד הר סיני. מאז ועד היום, או מאז עד תמול שלשום, תרבות ישראל היא תרבות של מעגלי אדוות מתרחבים, של פירושים, רובד על גבי רובד. אבל ככל שמתרחקים ממתן תורה, המרחב הפרשני מצטמצם והולך מפני שהוא מאוכלס יותר ויותר. הולך ומצטמצם החלל, מפני שכל דור מוסיף ולשום דור אסור לגרוע ואסור לגנוז. הבית מתמלא רהיטים, הרהיטים מתמלאים חפצים, אין יוצא ועוד מעט וכבר אין בא משום שאין מקום. בעולם ההלכה הולכת ומתעצמת הבקיאיות הלמדנית, או הדבקות הקפדנית, או הרריפות, או התלהבות הלבבות, בעוד מרחב היצירה הולך ומסתתם. גם הכרת הערך העצמית הולכת ומתכווצת, שהרי "אם ראשונים כבני אדם - אנחנו כחמוריים": ככל שמתרחקים ממעמד הר סיני, יהדות ההלכה משמרת יותר ויותר ויוצרת

עם התפשטותה של

החילוניות, החליטה יהדות

ההלכה להכנס לתוך בונקר

רוחני וריגשי - רובה לא יצאה

מן הבונקר עד היום הזה

פחות ופחות. לכל היותר - "יפתח בדורו כשמואל בדורו". ודאי שאין האחרונים רשאים לשנות מדברי הראשונים. אכן, שעונים רוחניים שונים הורו שעות שונות ביהדות ספרד וביהדות אשכנז, במזרח אירופה

ובסאלוניקי ובבגדד ובתימן - אבל כל השעונים הורו שמעמד הר סיני הולך ומתעטף בעמוד ענן של טקסטים פרשניים על גבי טקסטים פרשניים. מכאן הרגשת המחנק. עד לנקודה מסוימת, עמדה יהדות היישוב ערוך" בהצלחה בפני לחציהם ופיתויהם של עולמות חיצוניים. העמידה הזאת היתה

יהדות ההלכה משמרת יותר ויותר פחות פחות

אפשרית לא רק מכוח דבקותם הדתית של היהודים, אלא גם מכך שהיה דמיון בין חיי המובלעות היהודיות לבין חיי שכניהן הדבקים בדת אחרת. כל עוד התקיימה יהדות ההלכה בגלויות, כשהיא מוקפת נוצרים או מוסלמים אשר גם הם חיו סביב מוקד זהות דתי מובהק, אפשר היה לקיים שיווי משקל מתוח. אכן, ככל שהסביבה הלא-יהודית היתה פתוחה יותר, כגון בספרד המוסלמית, חיו גם היהודים על פי קישורי-הלכה מהודקים פחות ונינוחים יותר, ומירווח היצירה היה רחב יותר.

עם התפשטות החילוניות באירופה, משעה שמוקד-זהותה של הסביבה הלא-יהודית חדל להיות מוקד דתי והתחלף במוקד-זהות לאומי, וביתר שאת - עם הופעתן של אידיאולוגיות חילוניות רב-לאומיות, נעשו חיי היהודים בתוך חומות ההלכה מעיקים יותר וקסמי החוץ נעשו קוסמים יותר. זאת, בין היתר, משום שהזיקה אל האחר היא מרכיב חיוני בזהותו של כל יחיד ושל כל קיבוץ. כאשר משתנה הזולת הסובב אותך - על כורחך מזדעזעת גם זהותך. ודאי, מליוני יהודים "יראים ושלמים" עמדו באמונתם - אף כי בתוך מעגל היהדות ההלכתית ארעו זעזועים עצומים: השבתאות, החסידות, ההשפעות החיצוניות העקיפות. אבל יהודים רבים מאוד מצאו שהחיים על פי ההלכה שוב אינם מרוויים אותם. מהם שהרחיבו את זהותם לכיוון לאומי מדיני, מהם - לכיוון רפורמי, מהם - לכיוון דלת-היצאה. יהדות-ההלכה הניבה בבהלה, בחרמות ובנידויים, בהקשחה וב"התבצרות", כאילו החליטה להיכנס, עד יעבור זעם, לתוך בונקר רוחני ורגשי - ורובה לא יצאה מן הבונקר עד היום הזה.

הלאומיות, האמאנסיפאציה, ההשתלבות ב"תרבות המארחת", הקוסמו-פוליטיות למיניה, ההווה המודרנית - זלתות אשר, בכמה מקומות, נפתחו במאה התשע עשרה לפני היהודים - על כל אלה הגיבה יהדות ההלכה כעל סטיות חולפות. יתר על כן: לא זו בלבד שסירבה לבדוק את המצב החדש, היא סירבה אף להודות בכך שהוא מצב חדש; היא התעקשה לטעון, כי כל מה שנראה חדש אינו אלא גילגול מוסווה של מדוחים נושנים. היו דברים מעולם, יהדות היישוב-ערוך" מיאנה להכיר בחידוש, גם "בפנים" וגם "בחוץ"; כאילו "חדש אסור מן התורה" חל לא רק על היהודים אלא גם על העולם החיצון. אפילו

רצח מליוני יהודים בידי הנאצים נתפס בעיני החלק המאובן של יהדות ההלכה באמצעות קלישאות נושנות ועלובות (עלובות ביחס להיקף הזוועה): "פרעה", "המן הרשע", "עמלק", כאילו לא היו הנאצים אלא עוד שבט מדברי שוינב קצת בנחשלים, או כאילו רצח העם היהודי לא היה אלא עוד חוליה בשרשרת מוכרת של "צרות", עוד פוגרום, עוד "קידוש השם", עוד "נסיון" שנגזר עלינו לעמוד בו "מפני חטאינו", ואפשר לתקן את תוצאותיו על ידי "עשיית תשובה". כך התחמקו מהתמודדות תיאולוגית עם רצח שליש מן העם.

כמעט באותה מידה, נמלטה יהדות-ההלכה הבלתי-ציונית גם מן הצורך להתמודד התמודדות תיאולוגית עם חידוש העצמאות המדינית בארץ ישראל ועם בניין ירושלים שלא על ידי מלאך ולא על ידי שרף ולא בביאת המשיח, כי אם בידי תנועה פוליטית חילונית ובהשפעת הלאומיות בעמים אחרים. קרבנות הנאצים וגם הרוגי מלחמות ישראל-ערב נתפסו, מתוך שיגרת-לשון אוטומאטית, כהרוגים "על קידוש השם", ועל כן "השם ייקום דמם". אבל היהודים שנרצחו בידי הנאצים ועוריהם לא מתו "על קידוש השם": מליונים מביניהם כלל לא האמינו ב"קידוש השם", ומאות אלפים מהם - שנולדו לאם לא יהודיה - כלל לא היו יהודים על פי אמות-מידה הלכתיות. לכנות יהודים הרוגים אלה בשם "קדושים" או "הרוגים על קידוש השם" - הרי זה חילול גס של זיכרם, של זהותם ושל

צלם האל כעל, מגידו, תק. הביונה

עולם ללא אל איננו עולם ללא אמונה
א.ב.יהושע

הגדרתם העצמית. גם הרוגי מלחמות ישראל-ערב לא הלכו לשדה הקרב כדי לקדש את השם, אלא כדי להגן על חייהם ועל חיי עמם. מאות רבות מהרוגי המלחמות האלה כלל לא היו יהודים כי אם מוסלמים, נוצרים, דרוזים, בדואים, צירקסים, ואף בני עמים אחרים, שבאו הנה כמתנדבים ונתנו את חייהם בהתלט לא "על קידוש השם".

גם מול הנאצים וגם, להבדיל, מול הציונים לא היתה יהדות ההלכה, ברובה, מסוגלת לעמוד עמידה דתית. דווקא בספרות העברית החדשה אפשר למצוא עמידות רליגיוזיות עמוקות מול רצח העם היהודי ומול הקמת המדינה. בעצם, קיבלו עליהם כמה סופרים ומשוררים את מה שעליו ההלכה נמלטה מפניו. כמעט אפשר לדבר על הפרדת הדת - לא, לא הפרדת הדת מן המדינה, אלא על הפרדת הדת מן הדתיים: עובדה מסעירה היא, שההתמודדות התיאולוגית לא נעלמה, אלא עברה בעיקרה מגדי שומרי מצוות לידי הכוח היצירתי ביותר בעם ישראל בדורות האחרונים - הספרות העברית החדשה, בשירה,

בפרוזה, ובהגות. אלה לא "עזבו במנוחה" את האל, כי אם התעקשו למשוך בשרוולו, לרדת אל מקצת כוונותיו, או לתבוע אותו לדין. סופרים שרובם, ראו עצמם חילוניים, לא חדלו לעסוק במצוקה תיאולוגית. שורה שלמה של יוצרים, מביאליק וברדיצ'בסקי ועגנון דרך אורי צבי גרינברג ועד יזהר ודן פגיש ועמיחי ואחרים, כותבים - כך או אחרת - על "היסתר פנים". נראה שבמאה השנים האחרונות רוב הגילויים הדינאמיים והיצירתיים בתרבות ישראל מתרחשים מחוץ לממלכת ההלכה, אם גם בזיקה דיאלקטית אליה, או בזיקה מנתצת. אבל זיקה מנתצת אף היא זיקה, ולפעמים יש בה יותר אינטימיות מאשר בזיקתם של אוצרי המוזיאון, המצחצחים את זוגיותיהם של ארונות-התוצוגה הנעולים. גם אפיקורסות היא בכלל תרבות ישראל. גם כפירה, גם הטחה כלפי שמיא. כל אלה עמדות דתיות מובהקות.

יהדות ומדינה

מה נכלל ב"תרבות ישראל"? כל מה שיש לעם ישראל, כל מה שהצטבר אצלו במרוצת הדורות, מה שנולד בפנים וגם מה שנקלט מבחוץ והפך להיות בן-בית. מה שנהוג ומה שהיה נהוג, מה שמקובל על כולם ומה שמקובל רק על חלק. מה שמקובל היום ומה שהיה מקובל בדורות קודמים. מה שבעברית ומה שבלשונות אחרות. מה שכתוב ומה שמתהלך מחוץ לכתובים. אולי גם קווי-התנהגות מסויימים ואופני-תגובה הקשורים בזיכרון משותף: אולי גוון מובחן של הומור והתחכמות, נטיה מובהקת לביקורתיות,

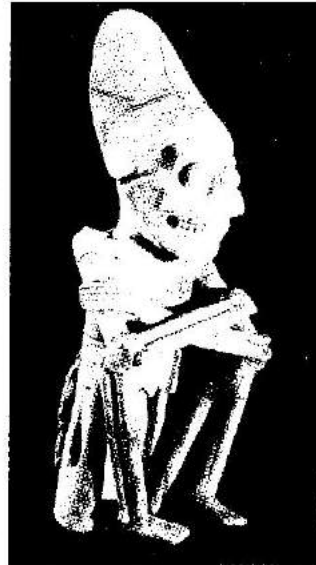
לאירוניה עצמית, לרחמים עצמיים וגם לצדקנות, פראגמטיזם אפוף פאנטאזיות, אכסטיאות וספקנות, אופוריה תוך ראיית שחרות, עליצות מלאנכולית, וגם איזו חשדנות כלפי כל שררה, ויש מידה של התנגדות לעוול, אף כי תכונות אלה כמובן שאינן טבועות בכל יחיד, ונוכחותן בעתיד אינה מובטחת. יש רגישויות אשר לא קשה לזהות אותן, אבל קשה מאוד לקבע אותן בהגדרות. אחדות מן הרגישויות האלה הולכות ונעלמות אצלנו עכשיו.

במדינת ישראל ניטש עימות מר בין יהודי ה"שולחן-ערוך" לגווינים השונים לבין אלה שאינם חיים על פי ההלכה. היחס אל המדינה הוא הנושא המיידי והבולט ביותר בעימות זה, אבל אין הוא הנושא העיקרי.

בעניין היחס אל המדינה נפגשים, פאראדוכסאלית, הקצוות השונים של יהדות ההלכה: האדוקים האנטי-ציוניים מכאן, והמשיחיים, שראוי בעצם לראות בהם פוסט-ציונים מכאן. אלה

ואלה, מדינת ישראל כמות שהיא, עם שלטון נבחר ועם מגדל-הפיקוח של בית המשפט העליון, אינה נוהה להם. החרדים - מפני שאינם יכולים לקבל את הכנסת ואת הבג"ץ כתחליף לסנהדרין, אבל גם אינם מוכנים לראות בהם דינא דמלכותא: לא לבלוע ולא להקיא. ואילו המשיחיים - מפני שהמדינה הזאת היא בעיניהם רק פיגום, "קליפה", ועכשיו שהם כבר שומעים פעמי משתח, מתחשק להם לסלק את הפיגום ולהפיק בחוזק יד את ניצוץ המלכות מתוך קליפת המדינה.

אלה ואלה מבקשים למסמס את המדינה: אלה מבקשים להחליף אותה ב"מלכות" ואלה חפצים לעצב אותה כגיטו. אלה ואלה טוענים כי הדמוקרטיה היא בכלל נטע זר, שחרות יבוא: נוה להם לשכוח ולהשכיח שלא רק הדמוקרטיה אלא גם המלכות היא שחרות-יבוא ולא צורת שלטון ישראלית מקורית*, וגם הגוון אינו מסגרת-חיים שעם ישראל פיתח מרצונו ומשורש נשמתו אלא גזירת זרים שנכפתה עלינו עד שאולי התאהבנו בה. יהדות ה"שולחן-ערוך" אולי בכלל אינה מסוגלת לחיים מדיניים: לולא עולה של הדמוקרטיה, זה "הנטע הזר" שהחילוניים כוננו כאן, כי אז פלגי היהדות ההלכתית איש את רעהו חיים בלעו: חסידים נגד מתנגדים, חסידים נגד חסידים, חצר נגד חצר, ספרדים מול אשכנזים, כיפות סרוגות נגד כיפות אחרות, ללא שום מסורת של הכרעת רוב. אילו

מיקסאנטקוטלי, אל המוות, מכסיקו

חלילה נעלמה מכאן מדינת ישראל, שוב היו כל אלה נזקקים בלי הרף לחסדי שלטון נוכרי שיבוא ויכריע ביניהם, והיו מתחרים ביניהם על החסדים האלה. שהרי כל סיעה של שומרי מצוות משוכנעת שהיא-היא היהדות, ומי שאינו כמותה הוא סוטה או חוטא או חירש ושוטה, ולכל היותר - מי שאינו כמותה הוא "תינוק שנשבה". כמעט אף אחד מזרמי היהדות ההלכתית בזמננו אינו מסוגל מבפנים לחיות את עובדת הפלוראליזם היהודי כהוויה פורה ומבורכת.

אמנם יש שומרי מצוות המוכנים להאיר פנים ולהרעיף על זולתם נהרי נחלי אהבה - אבל זוהי תמיד אהבה התלויה בדבר, אהבה על תנאי שהנאהב ישתנה וייעשה כמוני ואני לא אשתנה במאומה מפני שאני נכון. אהבה על תנאי שאתה תרחיב פניך ואני אמלאהו, שהרי אתה - הזולת - כלי ריק, ואילו אני, כמובן מאליו, כלי מחויק ברכה. דיאלוג רוחני בין "עגלה מלאה" לבין "עגלה ריקה" לא ייתכן. רק מי שמוכן להכיר בכך שתרבות ישראל עשויה כמה וכמה עגלות מלאות הוא בן-שיח.

ספרו של הרצל נקרא "מדינת היהודים" ולא "המדינה היהודית": מדינה אינה יכולה להיות יהודית כשם שביסא או אוטובוס אינם יכולים להיות יהודיים. חמישים שנה מתאמצות המפלגות הדתיות להזק, באמצעות הפוליטיקה, את מה שנקרא אצלן בשם האבסורדי "אופיייה היהודי של המדינה". אין שום משמעות בזמן הזה למושג "צביון יהודי" בלשון יחיד - לכל היותר אפשר אולי לדבר על "צביונות יהודיים", בלשון רבים. אולי מוטב היה ליהדות השולחן ערוך להרפות מן הפוליטיקה ולנסות להיאבק, לשיטתה, על אופיים היהודי של היהודים. המדינה אינה

נניח שבעזרת קומבינציה פוליטית יצליחו המפלגות הדתיות להשליט את ההלכה על המדינה, האם תהיה זו מדינה "יותר יהודית"?

אלא כלי, כלי יעיל או כלי פגום, כלי הגון או כלי אין חפץ בו. והכלי הזה צריך שיהיה שייך לכלל אזרחיו - יהודים, מוסלמים, נוצרים, דרוזים או מחוסרי-דת. המושג "מדינה יהודית" אינו אלא מדוח. אגב, גרוע עוד יותר מאשר המושג "מדינה יהודית" הוא המושג "דם יהודי", הביטוי המפלצתי הזה אכן היה שגור על פיו של דוד בן גוריון, אבל בכל מקורות תרבות ישראל אין בנמצא "דם יהודי", רק בחוקי נירנברג יש דם יהודי. במקורות יש, לעומת זאת, "דם נקי" או "דמי נקיים", ויש "דם חנינם", ויש "קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה", ויש גם "שופך דם

* יעם כנסת ראשונה, "הטור השביעי", 1949

* כפי שציין פרופ' אבי רביצקי.

קיים ציבור גדול שלגביו האל ההסטורי של העם היהודי, המעניק השגחה פרטית לכל אדם בישראל והמושפע השפעה מאגית ע"י תפילה אמונה וטקס, איננו בנמצא. יהודה באורא

האדם באדם דמו יישפך. דם יהודי אפשר למצוא רק במשנתם של קאניבאלים מסוגו של הרב גינזבורג מקבר יוסף, הוא יוסף שנשא את אסנת בת פוטיפרע כהן און והוליד עימה את מנשה ואת אפרים, הבן יקיר לי אפרים, מצרי למחצה; הוא יוסף נכדו של לבן הארמי; הוא יוסף נכד נכדו של תרח.

מדינת ישראל עצמה נולדה מתוך נישואי-תערובת: היא באה מזיווגם של התני"ך ותרבות הרנסאנס, של כיסופי שיבת ציון עם ריגושי "אביב העמים" באירופה, של כנסת ישראל עם רוח הפרלמנטאריזם, של דפוסי חיים אשר התגבשו בעיירות הגולה עם אידיאולוגיות מודרניות שדגלו בצדק חברתי. נתן אלתרמן הפליא להגדיר את הזיווג המרתק שבין המושג העברי "כנסת" לבין המונח "אסיפה מכוננת", ששורשו במהפכה הצרפתית*. נישואים אלה שבין כנסת ישראל לבין רעיונות השוויון, האחווה, החירות והדמוקרטיה הם קשים ומסובכים. לא פלא, שגם במחנה הדתי וגם במחנה החילוני יש השואפים לפרק את השידוך. אבל אי אפשר לפרק אותו בלי לקרוע קרע גמור, אי אפשר - וגם לא כדאי. מוטב לנסות לחדש ולהבריא אותו.

הקרע בין יהדות ההלכה לבין אלה שאינם חיים על פי ה"שולחן ערוך" הוא עובדה, אבל אין הוא קרע מוחלט אלא קרע חלקי. כל נסיון "להרבות צביון יהודי" באמצעות מניפולציה פוליטית וחוקי-כפיה או לקרב את ביאת המשיח באמצעות צה"ל רק יעמיק את הקרע:

אי אפשר ליהד את ישראל בכוח. נניח שבעזרת קומבינציה פוליטית כזו או אחרת יצליחו המפלגות הדתיות להשליט את ההלכה על המדינה כולה; נניח שאיש לא ירים את ידו ואת רגלו בכל ארץ ישראל שלא על פי ההלכה ושלא באישורם של שבעה רבנים; האם תהיה זו מדינה "יותר יהודית"? יותר דתית? יותר חדורה תרבות ישראל? או רק יותר מדוכאה ויותר מורעלת ברגשי תסכול וזעם? או נניח שבכוח צירופי-קואליציה יצליחו הקנאים המשיחיים להרוס את מסגרי הר הבית, לבנות במקומם את בית המקדש, לספח את השטחים, לבטל את הערבים, להוציא אל מחוץ לחוק את העולם החיצון, לחזור ולכבוש את סיני, לכוון מחדש את ימית; האם בכך יתווסף לאמונה ולו גם

מאמין אחד?

כבר עכשיו יש רבבות ישראלים, אולי מאות אלפים, אולי יותר ממליון, שהיהדות כולה מצטיירת להם כמין שלוחה מכוערת של הימין הקיצוני, כמין אגרוף לאומני כוחני ומדכא, או

היהדות החרדית והיהדות המשיחית אשמים בכך שהרבה מאד ישראלים מרגישים עכשו שאין להם שום חשק להיות בתוך תרבות ישראל

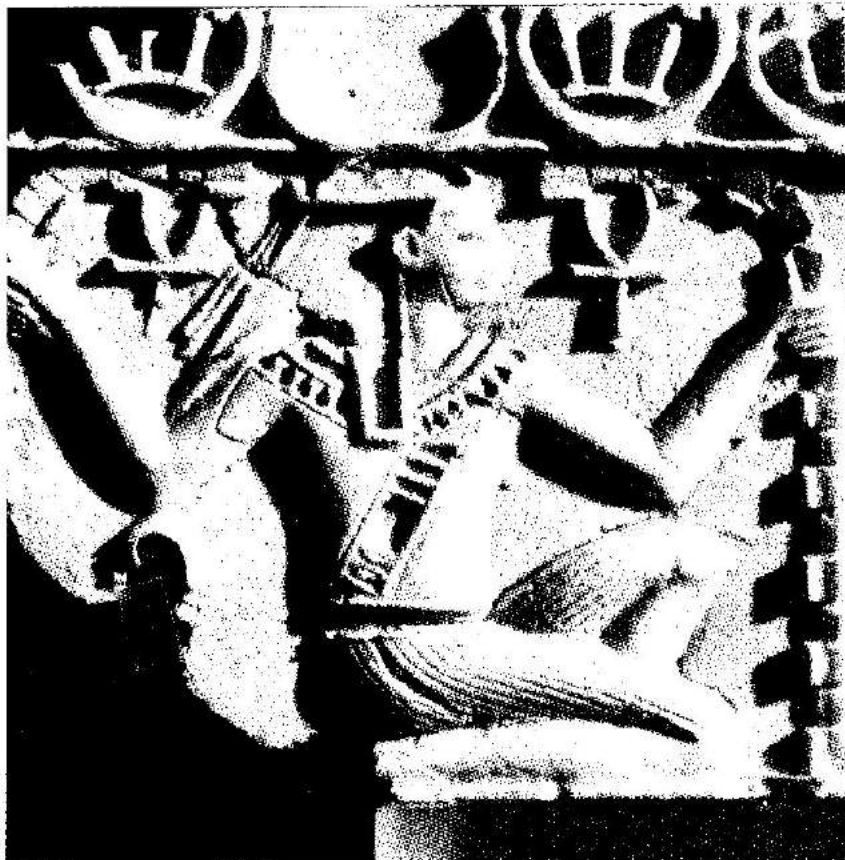
כבינוס סחטני, או כמכבש דורס המאיים על חייהם הפרטיים. תדמיות כאלה מסכנות אף את הזיקה הבסיסית ביותר של המוני ישראלים אל תרבות ישראל; תחושה כזאת גורמת לרבים לומר בינם לבין עצמם, "שיקחו להם הדוסים האלה את היהדות שלהם ויעזבו לנו מן העיניים". התני"ך והמשנה והגמרא והסידור והמחזור והפיוט, הכל מצטייר לישראלים אלה כחלק מן המכבש המאיים עליהם, והם נוטים להשליך הכל וללכת לחפש להם רוחניות אחרת לגמרי. היהדות החרדית והיהדות המשיחית גם יחד אשמים - אמנם, לא אשמים יחידים - בכך שהרבה מאוד

ישראלים מרגישים עכשיו שאין להם שום חשק להיות בתוך תרבות ישראל.

יהדות ההלכה ברובה תופסת את תרבות ישראל תפיסה מוזיאלית, פילהנתית. מעבר לכל המחלוקות החמצמצות שבין חרדים לחרדים, כולם משוכנעים למעלה מכל צל של ספק שהם קרובים אל "המקור" יותר מאשר החילונים. אחדים מהם מזכירים לנו, למשל, שהצפירה ביום הזיכרון היא מנהג גויים וגם הדגל וההמנון הלאומי הם מנהגי גויים. בכך הם צודקים בהחלט; צודקים בלי להניד עפעף; צודקים בעוד הם עצמם לבושים בתחפושות של פריצים פולניים מלפני מאות שנים; צודקים בעוד הם מזמרים ניגונים אוקראיניים מקסימים ובעוד הם רוקדים באכסטאזה ויקודי-כפר פראבוסלאביים ובעוד הם מתנווכחים איתנו - במקרה הטוב ביותר - על פי כללי ההגיון של אריסטו, בתיווך הרמבי"ם, או בעוד הם פורצים ימה וקדמה על פי ההיסטוריוסופיה של הגל בתיווך הרב קוק. אין שום סיבה להוקיע את כל מה שנטלה לה היהדות ההלכתית מאת הפרסים והיוונים והערבים והפולנים והרוסים, אבל יש מקום לגיחוך על ה"חזקה" שלוקחת לעצמה יהדות השולחן ערוך בעניין קירבתה אל "המקור", בעוד היא מאשימה את יריביה ב"התייוונות" ובאימוץ "דרכי הגויים".

משום כך, מדכדך לראות עד כמה מתבטלים אצלנו כמה חילוניים בפני ה"אוטונתיות" של

האדוקים לסוגיהם; כביכול הסאטמר והלובאביצ'ר והרב שך והרב יוסף הם היהודים הכי יהודיים, "ליגה לאומית", כביכול במקום השני "ליגה אל"ף", עומדת הכת של הרוצה ברוך גולדשטיין וסביביה, גם הם מאוד מאוד יהודים, מתקוטטים בגבורה עם הגויים, ואף כי הם מחוסרי קפוטה ושטריימל, הרי לפחות הם מדכאים יפה יפה את הערבים ועושים בהם שפטים כדת משה וישראל; למטה מהם עומדים, לפי השקפה זו, אנשי הכיפות הסרוגות ממחנהו של לוינגר, למטה מחובשי הקאפוטות ולמטה ממדכאי ישמעאל, ניצבים כביכול ה"מסורתיים", אלה השומרים לפעמים על קצת יידישקייט, צמים ביום כיפור לפחות עד הצהריים, נוסעים בשבת, אבל לא לסטייקיות-חזיר. עוד מתחת להם ניצבים סתם "עמך" - יהודים פשוטים וטובים שתען

אל מצרי

התבדל האמיתי בין האמונה הדתית לבין האמונה באדם - הם מחפשים את אלהיהם בשמיים שנעלמו ואינם, אנו מחפשים אותו בלבנו פנימה.

יעקב זקן

בדרך, תינוקות שנשבו, חומר-גלם למחזירים- בתשובה. והכי נמוך, הכי גרוע, הכי מתיוונים, הכי גויים - אלה השמאלנים ההם, שכל הזמן רודפים שלום ולא מפסיקים להגן על זכויות אנוש ולא נותנים לעולל בשקט איזה עוול קטן או קצת עושק לאומני, ולא חדלים לצעוק כל הזמן "צדק צדק תרדוף" - מאיפה, לעזאזל הם לקחו את זה?

יש מקום לחרדה רבה מפני כל המתיימרים "לפענח" איזו תכנית אלוהית ולהגשים אותה באמצעים מדיניים ובבאיים. איני יודע על פי איזו תכנית מתנהל העולם הזה, ולכן הוא מתנהל, ואולי לא רק אני איני יודע. כתוב בישיבהו (נ"ה 8): "כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי אנום ה', כי גבהו שמים מארץ כן גבהו דרכי מדרכיכם ומחשבותי מחשבותיכם", מי שמתעלם מכך הוא מתייחר. אין לנו אפיפיור, וטוב שאין לנו.

בין יהדות ההלכה ללאומי

למחרת מלחמת ששת הימים היו תחת שלטון ישראל כמיליון פלסטינאים בשטחים. כיום הם מונים כשנים וחצי מיליון. רעיון ארץ ישראל השלמה נשען, מיסודו, על ההנחה שיש שאן יצורי אנוש שהם קצת פחות חשובים מאיתנו: ליהודים יש תורה, לאומיות, שאיפות, זכויות, משיח. לערבי יש בטן וזוג ידים, ועל כן אפשר להרגילו להיות לנו חוטב עצים אסיר-תודה ושואב מים מאושר. העיוות הזה מחלחל גם אל יחסי דתיים-חילוניים: יש אנשים ממש, הדתיים, ולהם תורה ומצוות, ומה שיקר וקדוש להם הוא יקר וקדוש באמת, ויש אנשים שהם פחות ממש, החילוניים, שכביכול שום דבר לא יקר להם ושום דבר לא קדוש להם ועל כן הם בחזקת "עגלה ריקה" שאפשר להזיז אותה הצידה כדי לפנות דרך לבעלי "העגלה המלאה".

רצה רבין בא מסביבות הכת הכהניסטית. פסקי-הלכה של רבנים קיצוניים וכן דברי נבלה מתלהמים של לאומניים משיחיים מסויימים - לא כולם דתיים - תרמו לאקלים שבתוכו תפח הרצח הזה, כמו גם רצח אמיל גרינצוויג לפני שלוש עשרה שנים. מי אשם? אשמים הרוצח, מסייעיו וסביבתו המיידית. מי אחראי? כאן, בדרגות שונות, מעגלי האחראיות הם די נרחבים: אחראים העוברים בשתיקה על דברי הסתה בסביבתם הקרובה. אחראים המשלימים עם קיום המואזוליאום

של הרוצח גולדשטיין בקרית ארבע ועם פולחנו; אחראים כל האומרים כי ממשלה נבחרת אינה לגיטימית מפני שלא האזרחים הם מקור הסמכות, אלא יש מקור סמכות רבני והוא מחייב גם את מי שאינו מקבל אותו.

לכופף ממשלה נבחרת לריבונות שאינה נבחרת - סולל את הדרך לנהיגים.

אחד מכשלונותיה המובהקים ביותר של יהדות ההלכה בזמן הזה מתבטא בברית שהיא

לא המצוות "שמרו" על היהודים אלא יהודים בחרו לשמור מצוות

מקיימת כבר שנים רבות עם הימין הלאומני: אין זו רק ברית של תועלת, של "מרבח נכסים", אלא ברית הנשענת על קירבה נפשית: הימין, בניגוד לתנועת העבודה, מעולם לא התיימר ליצור תרבות עברית חדשה, לא ספרות, לא נוסח-חק, לא אורח-חיים חדש ולא

ארינה, אלה חיתית

מצוות חדשות. השמאל הוא שמתיימר, או לפחות התיימר בשנותיו הטובות, להיות יורש רוחני של תרבות ישראל ולעשות בה מעשי

* העיר על כך פרופ' דן מיוון

יצירה חדשים, על כן נוה ליהדות ההלכה בקירבת הימין, ולא נוה לה בקרבת השמאל. זאת ועוד: יש מכנה משותף רגשי בין הימין ויהדות ההלכה, אלה ואלה מקיימים עמדה נפשית קונפליקטואלית כלפי כל העולם החיצון. אלא ואלה גורסים ניגוד נצחי בין ישראל לבין אומות העולם; או כבשה בין שבעים זאבים, או זאב טורף המטיל את חיתיתו על כל סביבו. או "ייד הגויים רמה" (שאו מתרפסים בפניהם) - או "ייד ישראל רמה" (שאו שופכים עליהם את חמתנו).

מאמצי של השמאל לבטל את "נצח הקונפליקט" שבין ישראל לערבים ולכל העולם, ובכך - להביא את ישראל לידי השתתפות "נורמלית" במשפחת העמים, נתפסים הן בחלק מן הימין והן ביהדות ההלכה כאיום על "ייחודו" של עם ישראל: אם אין אויב ואין רדיפות ואין מצור ואין "קידוש השם", כך מדגישים הן בימין והן בין שומרי המצוות, כי אז העולם החיצון יפתה אותנו, ואנחנו נאבד את זהותנו. הזהות כביכול מקויימת בזכות הרדיפות, המצור, האויב שתמיד בשער. מצב הקונפליקט נתפס איפוא כ"מצב ידידותי", מוכר היטב מדברי ימי ישראל: כמעט כל מועדי ישראל מבוססים על נצחון או על תבוסה. הזכרון המשותף מלא אסונות ותשועות. ואילו מצב "נורמאלי" - בלי שיעמוד מולנו איזה "צר ואויב" - (והוא מצב שאליו נשאה את עיניה הציונות ההרצליאנית ואליו נושאת את עיניה תנועת העבודה) - לגבי רבים בימין ולגבי רבים ביהדות ההלכה, מצב כזה מאיים על עצם הזהות. "בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו, והקדוש ברוך הוא מצלינו מידי"; אם אכן קרב יום אשר בו לא יעמדו עלינו לכלותנו - מה תהיה זהותנו? את מי יציל הקדוש ברוך הוא? יש כנראה לא מעטים בימין ובציבור הדתי שיותר מאשר חשובים בעיניהם השטחים, נחוץ להם שהקונפליקט לא יסתיים.

הקרע בין שומרי מצוות לשאינם שומרי מצוות הוא עובדה קיימת זה ככמאה וחמישים שנה - אבל אין הכרח שיהיה זה קרע פורה רש ולענה. אפשר שיהיה קרע פורה. לשם כך יש הכרח להקשיב הקשבה הדדית אמיתית, לא הקשבתם הממותקת של מחזירים-בתשובה ולא הקשבתם היהירה של יודעי כל התשובות. בין יהדות ההלכה לבין יורשים אחרים של תרבות ישראל צריך להיות ויכוח חי ומועיל; היסודות הסובלניים והדינאמיים שבמורשת יהדות המזרח,

התרבות העברית שצמחה כאן עם הדורות הראשונים של הציונות, הספרות העברית, תרבות יידיש ותרבות לאדינו, הזרמים הלא-אורתודוקסיים ביהדות, כל אלה מעמידים "סדר יום" מרתק לתרבות ישראל בזמן הזה.

למדתי מן הגסיון שאין לי צורך בהיפתותה זו של "אלוהים" כדי להתמצא בעולם.
לספס לנפוליאון

והמאובנים, ניכרים ביחסם אל השפה העברית: אלה נוטים לוותר עליה ולחיות באנגלית, אלה מעדיפים לחיות ביידיש.

הבחירה העומדת בפני הציונות הדתית היא, לאמיתו של דבר, בין דיאלוג מחדש עם בית ביאליק לבין גלישה הדרגתית אל החיק החרדי-הפולחני. אחרי שתפוג ההיפנוזה של הרחבת הגבולות תוכל הציונות הדתית להיות לא רק בן-ברית פוליטי לבית ביאליק אלא גם נוכחות מפרה ומתסיסה שבכוחה לחזק את היסוד המקורי בתרבות ישראל. לעומת זאת, אם היקיצה מ"שלמות הארץ" תדחף את הציונות הדתית לעבר יהדות הגיטו - עלול בית ביאליק להמשיך להיסחף לעבר המתיוונים החדשים.

אם לצאת נגד ההתייוונות - אדרבא, גם אנך אבל אם לטעון שהמענה היחיד להתייוונות הוא שכולנו נחיה על פי השולחן ערוך - זה

בלעדי משקלו של השולחן ערוך בתרבות ישראל במקומו מונח, אך אין הוא משקל עליון. הנו לנו חיים לפני "השולחן ערוך" ויש חיים גם מחוץ לו. יתר על כן: יש תרבות ישראל גם מעל ל"שולחן ערוך". דמוקרטיה וסובלנות אינם אלא ביטויים לעניין שהוא עמוק מהם: ההומאניזם, אשר עיקרו בכך שהאדם לעולם הוא תכלית ולא אמצעי. הרעיון הזה אינו איזה "נטע זר" או "סחורת יבוא", אלא הוא נובע ממש מתוך הליבה הראדיואקטיבית של רוח ישראל.

בית ביאליק ובית ברל ובית גורדון מעולם לא גרסו "עולם ישן עד היסוד נחריבה". אפילו בית ברנר מעולם לא אמר ליהודי ההלכה, קחו לעצמכם את כתבי הקודש ושאר צרוות ישנים. הם אמרו: גם אנחנו יורשי תרבות ישראל - אכן, לא יורשים יחידים, אבל יורשים כחוק; ויורשים זכותם לנו או להבליט בה כלבבם; זכותם לפתח יחס "זורם" בין אדם מישראל לבין תרבותו, זיקה אשר בה גם המחזוריות רצויה. מה שפרח אתמול ידשן את מה שפורח היום, ומה שפורח היום אולי ידשן את מה שיפרח

מחר, ומה שיפרח מחר אולי יהיה דומה דווקא למה שפרח שלשום. יש "עונות שנה" בחייה של תרבות. במשך אלפי שנים קולטת תרבות ישראל זרעי הפרייה מתרבויות אחרות - וגם מטביעה את חותמה על תרבויות אחרות. כל זה מקופל אולי בחצי פסוק: "חדש ימינו כקדם", אי אפשר לחדש בלי קדם, ואין קיום לקדם בלי חידוש.

יש "עונות שנה" בחייה של תרבות. במשך אלפי שנים קולטת תרבות ישראל זרעי הפרייה מתרבויות אחרות. וגם מטביעה את חותמה על תרבויות אחרות

לדבר על העיקר: מה יהיה כאן? האם פה תתגשמה לא כל התקוות אלא, אולי, לפחות שתיים שלוש תקוות?

המפה הפנימית, החשובה באמת, היא זו: יש מחנה חרדי המעוניין לא במדינה ולא בחיי יצירה כי אם בקיום מסוגר שיהיה דומה ככל האפשר לחיים שהיו בעיירות ישראל בגולה.

ציאטסו, אלה מכשיקנית

לעומתו יש מתיוונים הנושאים נפשם להשתחרר ממה שמצטייר להם כנטל של ירושת תרבות ישראל ולכוון כאן מציאות דומה למה שאחזים רואים כמיטב החוויה המערבית. בתווך יש בית ביאליק, זה הזרם המבקש להשתמש במורשת תרבות ישראל על מנת להמשיך ולחדש אותה, להמשיך אותה בכך שיחדש אותה. שני הקצוות, המתיוונים

במקום להתקוטט בשאלה הנבובה "מי מאיתנו יותר דומה לסבא של סבא?" ראוי לשאול מה לעשות בירושת כל הדורות; מה במרכז, מה בשוליים, מה להוסיף, וכיצד להוסיף, וגם מה וכיצד לגנוז.

טיעון נפוץ מאוד בפי דוברי יהדות ההלכה: התורה היא ששמרה על עם ישראל. לולא התורה היינו נטמעים בין אומות העולם. אלא שהאמת היא אחרת, לא המצוות "שמרו" על היהודים אלא יהודים בחרו לשמור מצוות. יהודים שבכל דור ודור בחרו להיות יהודים, אם בדרך של קיום מצוות ואם בדרכים אחרות. עם ישראל קיים זה אלפי שנים מכוח מיליוני החלטות אישיות שהחליטו מיליוני יהודים בעשרות דורות, יהודים אשר בחרו לקיים את זהותם.

התורה והמצוות והלשונות שדיברו בהן והזכרון הקולקטיבי ואורחות החיים והרגישויות ומעשי היצירה - כל אלה התקיימו מכוח הכרעה אישית ופרטית שהכריע אדם מישראל לעצמו: להישאר ולא לצאת. לזהות יש משמעות אך ורק כאשר דלת-היציאה פתוחה לרווחה; אך ורק כאשר הרשות נתונה; אך ורק כאשר כל יחיד מכריע, מרצונו, לאשר את זהותו ולא להמיר אותה.

המפה הפנימית, החשובה באמת

תקיעת השופר לרגלי הכותל המערבי בסוף מלחמת ששת הימים שיחררה שד מן הבקבוק; מאז אותה תקיעת שופר דתיים וחילוניים, שמאל וימין, מבוססים בשאלה היכן יעברו גבולות המדינה ומה יהיה הדגל שיתנוסט על המקומות הקדושים. והלא המקומות הקדושים, קדושים למקדשיהם עם או בלי דגל. לא הדגל מרעיף עליהם קדושה. ואילו שאלת תוואי הגבולות היא אמנם שאלה נכבדה, אבל רק אחוז-דיבוק יראה בה את השאלה החשובה ביותר, כאילו כל שאר השאלות מחווירות לעומתה. הרבה יותר חשוב מה יהיה בתוך הגבולות מאשר מה יהיה התוואי שלהם.

מדינת ישראל עלולה להיות מפלצת או קריקטורה בתוך גבולות נרחבים, כשם שהיא עשויה להיות חברה הוגנת, מוסרית, יצירתית, משתמשת במורשתה ושלמה עם עצמה בתוך גבולות מצומצמים. טירוף הוא, להניח לשאלת מיקום הגבולות שתשעבד ותעוות את כל שאר העניינים. מעולם לא קרה ששאלת הגבולות תהיה אצלנו השאלה היחידה או הנושא העליון שעל סדר היום. מוכרחים להתעורר סוף סוף מן ההיפנוזה של המפה. הגיע זמן

"כל מה שנדמה לנו כדרו-שיה עם אלוהים איננו אלא חר-שיה בין רברים שונים של האני שלנו" מרטין בובר

בידיים ריקות

יותר ויותר מזוהה יהדות עם חרדיות

יוסף דן

במה מאמינים הישראלים?

- 62% מאמינים באלוהים
- 58% מאמינים בכוח עליון
- שמכוון את העולם
- 57% מאמינים שתורה ניתנה למשה בסיני
- 49% מאמינים שהיהודים הם עם ניבחר
- 39% מאמינים בביאת המשיח

(עפ"י סקר מכון גוטמן 1994)

ובלבו משטמה כלפי עצמו וכלפי שורשיו. אנחנו נותנים את תעודת הזהות העצמית

אנחנו נותנים את תעודת הזהות העצמית שלנו בידי יריבים שדרכם אינה נראית לנו

שלנו בידי יריבים שדרכם אינה נראית לנו, ואנחנו חושבים שנוכל לבוא בידיים ריקות אל העולם המערבי. זה לא קורה. העולם המערבי איננו מקבל את מי שאיננו מקבל בעצמו את שורשיו שלו.

מדוע החילוניים בישראל הולכים בדרך מזוהה זו? מדוע יוצאים יותר ספרים במדעי היהדות בחוץ לארץ מאשר בארץ? מדוע יש בשנים האחרונות יותר חוקרים במדעי היהדות בחוץ לארץ מאשר בארץ? אינני יודע את התשובה לכך.

אדוני השר, אם משיהו ימצא את התשובה, אמליץ בפניך להעניק לו את אחד מפרסי ישראל הבאים. תודה רבה לכולכם.

(דברים בטקס הענקת פרס ישראל, תשנ"ז)

בשנים האחרונות, במחצית הדור האחרונה, משתנים פני הדברים; כאן, לא שם. כל דבר הקשור ביהדות מזוהה היום עם החרדיות. בכוחם של החילוניים שבינינו, שאני נמנה עמם, לשנות זאת. אבל אנו החילוניים נותנים לכך לגיטימציה ככל שאנחנו מזהים והולכים יותר ויותר כל דבר שהוא יהודי במקצת ובריחוק, עם החרדיות, ונותנים לגיטימציה לטענה, שאך ורק החרדיות הקיצונית מייצגת את היהדות, ולא נתנו, במשך שנות קיומה של המדינה, לגיטימציה לשום דרך ביניים, ושחקנו, על ידי דרכינו שלנו, את כל גווני הביניים של היהדות כתרבות.

ומה עשינו בכך? התרבות המערבית שאנחנו מבקשים להשתלב בתוכה היא תרבות מגוונת, שמקבלת אל תוכה את מי שבא אליה עם שורשיו, האיריים, הפינלנדיים או האיטלקיים, או החלק הזה או האחר של ארצות הברית. התרבות המערבית היא פסיפס של תרבויות הנושאות את עצמן בגאון. היא איננה מקבלת את מי שבא

כבוד הנשיא, יו"ר הכנסת, אדוני ראש הממשלה, סגן ראש הממשלה ושר החינוך והתרבות, נשיא בית המשפט העליון, ראש העירייה, חברי ועדת השופטים במקצועות השונים! אני מבקש להודות לכולם על הכבוד שזיכו אותנו בו, וביותר על הרוח הנדיבה שבה ניסחו את חוות הדעת ששמעתם, וכדי לאזן במקצת את התמונה, לפחות כלפי עצמי, הרשו לי לומר מילים אחדות על דבר שאינני מבין ואינני יודע.

אחת התוצאות הבולטות ביותר של הקמתה של מדינת ישראל ושגשוגה, היא ההתפשטות וההתבססות, בעשרות השנים האחרונות, של ידיעת היהדות, חקר היהדות והיחס ליהדות בארצות העולם. בודאי בין יהודים, אבל לא פחות מכך גם בין לא יהודים. יש היום מאות אוניברסיטאות בעולם, שמדעי היהדות נלמדים בהן במסירות וביסודיות. התלמידים שלומדים שם, רובם אינם יהודים, אבל רבים מהם יהודים.

חוקרים מפרסמים ספרים, מעמיקים דעת בחקר היהדות על כל שלוחותיה, וכך הם משקפים מצב שהיה נכון אצלנו, בארצנו, לפני ימות דור.

מלך בין שתי אלות, ניזח מצרים

כאשר הוקמה המדינה, לא היה שום הבדל בין חילוני, דתי וחרדי ביחס ליהדות ובהבנה הגמורה שהיהדות היא דבר מגוון, מורכב, מתפתח, משתנה מדור לדור

כאשר הוקמה המדינה, בראשית ימיה, כשאני התחלתי ללמוד מדעי היהדות, לא היה שום הבדל בין חילוני, דתי וחרדי ביחס ליהדות ובהבנה הגמורה שהיהדות היא דבר מגוון, מורכב, רב-אנפין, מתפתח, משתנה מדור לדור. בדבר זה אין היום ספק בשום מקום בעולם הרוכש דעת כלפי ישראל.

מ"ר. יוסף דן הוא מרצה למחשבת ישראל באוניברסיטת העברית

זה ה"אני מאמין" שלי: איבני מאמין! יהודה עמיחי

כמה אנשים מאמינים באלוהים?

אמונה באלוהים - נתונים סטטיסטיים

זאב כץ

האתאיסטים ומחוסרי-הדת מגיע ל- 1,183,000,000 (מיליארד מאה שמונים ושלושה מיליון) בני אדם.

הקטיגוריה הזאת היא במקום השני אחר הדת הקתולית ולפני האיסלם שנמצא במקום השלישי. כפי שנטען להלן, גם המספר הזה אינו משקף את המצב לאמיתו. שיערוך שנעשה על ידי כותב שורות אלה, מעלה את מספרם של של הנמצאים בשתי הקטיגוריות לכדי 1,461,000,000, כלומר קרוב למיליארד וחצי של בני אדם, יותר מרבע מהאנושות כולה.

להלן נתונים על דתות בעולם כפי שהובאו במקורות:

Encyclopedia Britannica World
Christian Encyclopedia Yearbook;
1997 World Almanac

לציין מראש כי הסקרים מגלים נטיה רבה לצד הדתות המונותאיסטיות - במיוחד משום שנערכו ופורסמו על גופים דתיים נוצריים.

מפירוט הנתונים מטה מסתבר כי רוב האנושות אינו מאמיני באלוהים.

יתר על כן, רוב הדתות בעולם של ימינו אינן גורסות כלל שקיימת אלוהות כפי שהדבר מוצג בדתות המונותאיסטיות. אין מושג של אל עליון ואחד בבודהיזם, בהינדואיזם, בקונפוציאניזם, בשינטואיזם, בשאמאניזם, באטאואיזם וכו'. רק אלה שגדלו בסביבה מונותאיסטית מניחים מראש כי הדת מיוסדת בהכרח על אמונה באלוהים. ובעוד שלפני עשורים אחדים רק מעטים הצהירו על עצמם בגלוי שהם "אינם דתיים" או אתאיסטים, הרי בסקרים של השנים האחרונות עושים כן מאות מיליונים של בני אדם. בסקר המובא כאן, המתייחס לשנת 1995, מספרם של

כמה אנשים בעולם מאמינים באלוהים? כמה מהדתיים בעולם מאמינים באל עליון ויחיד? כמה מהם כרוכים בדת זו או אחרת? כמה בני אדם בעולם מוכנים להודות בגלוי שהם אינם דתיים כלל ואף אתאיסטים גמורים?

עד לפני שנים אחדות אי אפשר היה לקבל נתונים כאלה - במיוחד בנוגע לבלתי מאמינים בדת כלשהי. זאת, לא רק מפני שעורכי סקרים לא נטו לכך, כי אם כתוצאה מחששם של בני אדם להודות בכך בפומבי. כמו כן לא היתה אפשרות לבחון את המצב בקרב אוכלוסיות גדולות בארצות הקומוניסטיות. בשנים האחרונות השתפר המצב. מתפרסמים סקרים והערכות על נושאים אלה במקורות מספר ואף כאלה הנחשבים מהימנים ביותר. להלן מובאים נתונים מסקרים כאלה. אולם יש

הדתות העיקריות בעולם - נתונים אחרונים עד 1995 (במיליונים)

1963	1971	1984	1995	1995 (משיעור)	
933	1024	1057	1928	1610	נוצרים
446	529	555	1099	900	מוסלמים
8	8	7	7	7	יהודים (דתיים)
1387	1561	1619	3034	2517	מונותאיסטים
*728	1.1	1.1	220	620	אתאיסטים
	1.1	1.1	841	841	לא דתיים
*728	1.1	1.1	1183	1461	אתאיסטים ולא דתיים
*1751	*2145	*2087	1359	1808	בני דתות לא תיאטיסטיות
1751	2145	2087	2542	3269	כלל לא מאמינים באל
3138	3706	4721	5786	5786	כלל האוכלוסיה בעולם
55.8	57.9	44.3	44.0	56.5	אחוז הבלתי מאמינים באל

* כלל לא דתיים ואתאיסטים שמספרם המדויק לא ניתן.

כאן שיערוך, הנותן מספרים קטנים יותר של נוצרים ומוסלמים.

כפי שצויין לעיל, אחד הדברים המדהימים בסקרים אלו הוא מספרם הגדול של בני אדם המשתייכים לקטיגוריה של אתאיסטים ולא דתיים - קרוב למיליארד וחצי. בהתחשב בכך שבחברות שונות רבים שאינם מאמינים באלוהות לא נוטים להצהיר על כך בגלוי, סביר להניח כי מספרם של ה"לא דתיים" גדול למעשה במידה ניכרת, מאלו המתפרסמים באורח "רשמי". וככל שהקטיגוריה הזאת נעשית מקובלת יותר, כן יגדל מספרם ואף משקלם באוכלוסיה הכללית.

ביותר בעשרים השנים שבין 1963 ל-1984, הרי הוכפל המספר של בני דתות האלה בעשור שבין 1984 ל-1995. כיצד יתכן דבר כזה, ומה ההסבר לקפיצה מדהימה זאת? דומה שהדבר נובע משיערוך סטטיסטי של המאמינים כתוצאה מהתמוטטות האימפריה הסובייטית וכן מפתירות וליברליזציה בסין הקומוניסטית. כתוצאה מכך העלו הסטטיסטיקאים - המושפעים מנטייתם למונותאיזם את מספרם של אלו כמעט במיליארד וחצי של "מאמינים". עדויות נרחבות מבריה"מ לשעבר, ממזרח אירופה, מסין ומארצות אחרות מעלות, כי החזרה לדת היא חלקית ומעל לפני השטח במידה רבה. בעקבות נימוקים אלה, נעשה

בחינה של המספרים בטבלה דלעיל מעלה כמה וכמה מסקנות חשובות - אך גם בעיות חמורות. בשנים 1963 ו-1971 יותר מ-55% מכלל האנושות אינה מאמינה באל אחד. מטעמים בלתי ברורים קטן המשקל של "בני דתות לא תיאטיסטיות", הכולל גם את הלא דתיים והאתאיסטים - שמספרם המדויק אינו ניתן - לכדי 44% בשנים 1984 ו-1995. הדבר תמוה במיוחד מאחר שבארצות בהן שליטות הדתות הלא-תיאטיסטיות, כגון הודו, סין, דרום מזרח אסיה, הריבוי הטבעי גדול במיוחד. תמוה עוד יותר הוא הגידול המדהים של מספר המונותאיסטים בין השנים 1984 ו-1995. בעוד שמספרם של הנוצרים ושל המוסלמים עלה באורח מתון

בהדגישו כי האלוהים איננו, האדם עצמו חייב להיעשות לאלוהים, ליצור את כל הדברים מן האין. כל הדברים, הזומרי יחד עם הצורות ואפילו את החוקים הנצחיים. לב שסטוב

מי ברא את מי?

ארי אלון

אדם ריבוני הוא ריבונו של עצמו, אין לו ריבון בעולמו, ואין הוא ריבון בעולמם של אחרים. אדם רבני איננו ריבון לעצמו. הוא עושה לו רב. הרב עושה לו אלוהים.

(מתוך מה למעלה מה למטה, כזה ראה וחדש, 1986)

או שהאל ברא את האדם בצלמו ובדמותו, או שהאדם ברא את האל בצלמו ובדמותו. אין אפשרות אחרת.

או שהאל הוא מקור והאדם העתק; או שהאדם הוא מקור והאל העתק. אחד משניהם איננו מקורי - הוא בסך הכל צלם. דמות. בבואה. פסל. השתקפות. אליל. גולם.

נקודת המוצא של האדם הרבני היא שהאל ברא את האדם. התפיסה הריבונית, לעומת זאת, יוצאת מתוך הנחה שהאדם ברא את האל.

אחד מגדולי הבוראים הריבוניים הוא האדם שישב יום אחד ובדה מליבו את המילים: "אנוכי יהוה אלוהיך".

אחד אחר הוא יוצר הנוסח "בראשת ברא אלוהים את השמים ואת הארץ..." שני אלו - בורא יהוה ובורא אלוהים - הם מגדולי בוראי האלים שקמו למין האנושי.

האלים על גלגוליהם השונים הם ההמצאה ששינתה את פני האנושות יותר מכל המטוסים והמחשבים והחלליות וההשתלות ולידות המבחנה.

בוראי האלים הם היוצרים האנושיים המרתקים ביותר. ככל שנצליח להיכנס לראש שלהם ולרדת לסוף דעתם כך נדע להכיר יותר טוב את הכח היצירתי שלנו.

ככל שנהיה יצירתיים יותר כך נממש את עצמנו כבני אדם. ככל שנשלוט במקורותינו הקלאסיים ונעשה בהם כבתוך שלנו נהיה יותר יצירתיים. נבוא לידי מימוש עצמי.

האיום הגדול ביותר שמאיים על כל בורא ובורא הוא שהגולם שברא יקום עליו. מוויית ראייה רבנית אמיצה אפשר לסכם את תולדות העולם במשפט אחד: כשלונו

ארי אלון הוא מרצה למחשבת ישראל

בודהה של העתיד. סין 477

של אלוהים לברוא גולם שלא יקום עליו, ולא ימרוד בו. כשלונו זה מתחיל בטעימה מעץ הדעת, עובר דרך מגדל בבל, מעשה העגל, ועבודת האלילים בבית המקדש. בימינו הוא בא לידי ביטוי במרד הציוני הגדול שאינו אלא הפרה חמורה ביותר של השבועות שהשביע הקדוש ברוך הוא את בני ישראל כשהוציאם לגלות. על פי תפיסה זו אין ההיסטוריה של העם היהודי אלא מחרזות של עונשים שהטיל אלוהים המתוסכל על גלגולי הגולם שקמו עליו - העונש על הטעימה מעץ הדעת היה הגירוש מגן עדן; העונש על מגדל בבל היה קבורת בוניו תחת הריסות המגדל; העונש על התנהגות בני האדם היה המבול; העונש על מעשה העגל היה טבח איום שבוצע בידי שבת לוי; העונש על עבודת האלילים בבית המקדש היה חורבן בית המקדש והגלות; העונש על הקמת התנועה הציונית היה השואה.

דווקא כל העונשים הללו הם אות קלון ועדות נחיתת כשלונו של האלוהים הרבני. אין ביכולתו של אלוהים זה לברוא גולם שלא יקום עליו. אין ביכולתו להחזיק מעמד ולהבליג ולא להעניש או למחות מעל פני האדמה את האדם-גולם שברא במו ידיו ותלה בו תקוות כל כך גדולות.

אולם מעבר לכל ההודאות האמיצות הללו שוררת האמונה הרבנית - האמונה בדבר יכולתו של האלוהים להצליח ולברוא חברה אנושית מושלמת שלא תקום על אלוהיה, ולא תמרוד בו, אלא תשרת אותו באהבה ובמסירות. אמונה זו היא טעם החיים של האדם הרבני. היא מנצחת בסופו של דבר את היאוש.

גם מצבו של הבורא הריבוני איננו מעודד

כלל וכלל. גם אלוהים - הגולם של האדם הריבוני - קם על יוצרו. יוצרים רבים של אלים רבים איבדו את השליטה על הגולם שיצרו, ומאניפולטורים מרושעים עשו בשמם של אלים אלו את המעשים המרושעים ביותר שאפשר להעלות על הדעת.

אלוהים הוא המצאה אנושית הטומנת בחובה מנגנון הרסני פי כמה מכל הכורים הגרעיניים. אבל אלוהים הוא עדיין מקור האנרגיה הגדול ביותר לאמונה ריבונית יוצרת.

האדם הריבוני מאמין עדיין בכל ליבו ביכולתו לברוא אלוהים של יקום על יוצרו. אלא יספק לו את שירותיו הטובים.

אלוהים כזה הוא תנאי הכרחי לכינונה של חברה ריבונית יוצרת.

(מתוך "עלמא ד", 1990)

כשאני רואה יופי אני אומר לעצמי שיש אלוהים שברא את היופי הזה. כשאני רואה רוע - אני חושב שאין אלוהים. התשובה הנכונה היא איפה פרדוקס: גם יש וגם אין. דוד שהם

נדמה לי שאלהים עבר כאן, אבל אינני בטוח

יצחק אורפז

הה, נצח קר, מושיט אני לעומתך את
לשוני החמה: (ברנר: שכול ובשלון)

1. זכור לי נסיון מבעיית הקשור במשחק אחד ששיחקנו בילדותנו ושקראנו לו "זז-זז": הנבחר עומד ופניו אל הקיר ויד אחת שלו מאחור. אחד מהחבורה מכה על ידו, ובעוד הכל קוראים "זז-זז", המוכה מסתובב לאחור ומנסה לנחש מי המכה.

**הבריות כאילו הפנו לו את גבם.
לא נבוא אליך לא בתפילות ולא
בקבילות. כאן על הארץ אנחנו
בודדים עם סבלנו, וכל מה שיש
לנו זה איש את רעהו**

ניחש, בא המכה במקומו. לא ניחש, חוזר המוכה אל הקיר. המשחק לא תמיד היה עדין, אבל תמיד היה עליו. והנה פעם אחת עשו לי תרגיל: בהגיע תורי, עמדתי פני אל הקיר וחיכיתי למכה, והמכה לא באה. חיכיתי וחיכיתי ודבר לא קרה. אז פניתי לאחור, ונפל עלי פחד אימים: לא היה איש. מעולם לא ראיתי מקום ריק יותר. באותו רקע טעמתי לראשונה טעמה של עזיבות. לא בכיתי, רעדתי. המשחק, כצפוי, נגמר בטוב: הילדים יצאו מן החורים ומאחורי הגדרות וצחקו, ואני איתם. האימה ההיא עתידה היתה לשוב אלי, לאחר שנים רבות - אלא שעכשיו כבר מצאה אותי מצויד בהשבעה: אדם מול ההעדר: מאמין שאין לו כנסיה; עולה רגל שאין לו מקום קדוש. במלים אחרות: צלין חילוני.

האל נסוג אל המילים

2. דין ודברים קשה יש לי עם ההומאניסט, כי הוא בשר מבשרי, וגם הוא, כמוני - אם לדון על פי עברו המפואר - אל מה הוא חותר אם לא אל איזה קיום של ערך בתחרות עם החשיכה. אין אני טוען כלפיו שדבק בעולם הזה, אלא שבוותרו על המימד הצלייני הוא מדלדל את העולם הזה, ומדלדל את עצמו, ובסופו-של-דבר הופך, בדיעבד, בניגוד לעקרונותיו

יצחק אורפז הוא סופר

הנאצלים, למאיץ ולאידיאולוג של כל חומרנות גסה.

3. דוסטויבסקי מגלה ביומנו שאת פרקי דימיטרי קארמאזוב (החושני, הייצרי) כתב בשטף, ואילו בפרקי אליושה (הקדוש) התקשה מאד. והאל בכבודו ובעצמו - במי הוא נועץ כשבא לו לצאת מבדידותו הקוסמית: בשטן. שלושה בני-אדם יפים וחלקקים מפליגים בשבחו, ובפני מי הוא בוחר להתגלות? בפני אחד מוכה שחין הצועק את כאבו ומחרף אותו.

כשהייתי ילד, תמהתי - ושמתתי - שהוא בחר במשה המגמגם ולא באחיו הפוליטיקאי הממולה, שעתיד לקנות את לבו של העם בעגל זהב. נראה שהאל אוהב אותנו קטנים ומתייסרים, ואז, ברוב חסדו, הוא מתיר לנו להתקומם. זה, פחות או יותר, הדבר הטוב ביותר שיכולתי לומר לזכותו של הפוחלץ המפואר הזה, המאכלס, עדיין, מספר כה רב של היכלות ריקים ולבבות ריקים.

4. כשראיתי אחרי מלחמת ששת הימים את הכותל הגדול עם רחבת הגישה הגדולה שלפניו, היה לבי לקרח; וחייב הייתי להמיסו בזכרון הכותל הקטן והצנוע, עם האפולולית וריח השתן והגללים ועם בני אדם קטנים דבוקים כמו האיווה באבני הכותל.

5. והספר שחור הכריכה על המדף שהציל את חיי. כבר הייתי עם רגל אחת על החלון ועם השניה באויר, כאשר נתפסה עיני במראה הספר שחור הכריכה הקשה, אשר בשכמותו רשם אבי ז"ל על פנים השער האחורי בדיו ירוקה את ימי ההולדת שלנו. הורדתי את הספר מן המדף ופתחתי אותו בתהלים.

עשיתי רק מה שאבותי ואבות אבותי היו עושים בעת צרה: קראתי בספר תהלים. מלה מלה, בענווה, בהקשבה, ובניגון הזכיר לי את הניגון בו התפלל סבי תפילת שחרית וטליתו עוטפת אותו ואת האור הראשון בחלון שעליו התנדדה צלילתו הענקית. איש גדול, וכה קטן בתפילתו, בלי שום גאווה, בענוות נפש, מחפש בניגונו את נפש המלים, מלה אחר מלה, כאחד שלומר לקרוא: "דמיית לקאת מדבר, הייתי ככוס חרבות: שקדתי ואהיה, כצפור בודד על ג"י - עד ששקטה נפשי. עד ששקטה נפשי.

האל הזה היה מוכר לי היטב: הוא דמה לסבי, לאחר מכן לאבני, ולאחר מותו של

אבני הוא נסוג אל המלים של ספר תהלים. הוא שם, במלים, בקסמן, בניגון, בדמעת יגונם ואהבתם של כל אלה הרבים ששפכו בו את שיחם. "תפילה לעני כי יעטף". זה לא עשה אותי ליהודי מאמין, במובן הרבני של המלה. אפילו אינני יכול לומר שבאקט הזה אני מגדיר את "האלהים שלי". באותו לילה, כשמשכתי את רגלי מן האבדון בקוראי בקול פסוקי תהלים, שמעתי את קולם של אבותי בקולי.

הם קראו עימי, וזה מה שעשה את זה. שוב לא הייתי לבד.

המקום בו האלוהים נפגש עם הצליין

6. אני שניבורי הם הגר המגורשת, משה המגמגם, איוב המחפש טעם לסבלו, וקורציק העולה השמימה עם צבא הילדים שלו. נדמה לי שאלהים עבר שם, אבל אינני בטוח.

7. ברנר מנסה את אלהים, אבל הוא עושה זאת בזירה שלו, דהיינו של כל אדם: החיים הקטנים. ים של סבל ותסכול, אך פה ושם גם קצת תקוה ורחמים, ותמיד - היאחזות בחיים, בצפורניים, בכוחות אחרונים. ההתגרות באלהים היא כאן פאסיבית: הבריות כאילו הפינו לו את גבם: לא נבוא אליך לא בתפילות ולא בקבילות. כאן על הארץ אנחנו בודדים עם סבלנו, וכל מה שיש לנו זה איש את רעהו. זה יותר ממה שהוא מוכן לקבל. אדישותו הקוסמית מתחילה להתערער: מוכן הוא להתמודד עם "לשונו החמה" של המורד, אבל

אלים מאורים

להיות מסולק ממעמדו כביטוח-צד-שלישי בין אדם לחברו - זה לא.

8. היתכן שלפרובוקציה הברנית יש תוצאות: בסופם של סיפוריו הגדולים מתחוללת מעין התבהרות חלקית: לא רק בנשמות, כי אם גם בטבע. לכאורה דבר אינו נפתר. המתים אינם קמים לתחייה, מוכים אינם זוכים לישועת פתאום, העתיד מעורפל כשהיה, ואין צריך לומר: שום אינות אינה יורדת ממרומים לראות הכזעקתה. אבל תחושה של יש-טעם ליסורים, היא הנשאת ככלות הכל על לשונו של הקורא. וכן טעמה של מעין ציפיה בלתי-מפורשת. זה המקום בו ההומאניסט נפגש עם הצליין.

אני לא מאמין, ברוך השם.
שניאור צינב

אלוהים הוא השפה האחרת

3 שאלות על אלוהים, אמונה ומצוות

שולמית הראבן

מהו הפחייקט האלוהי?

אין לי ביטחון שהשאלה רלוואנטית. אם אנחנו מקבלים את אלוהים כדמות נשגבה לגמרי מבינתנו ואיננה ניתנת להגדרה, פרט לכמה מידות שמנינו בה ויש בהן הפכים, סתירות שאין ליישב - כמו רחמן ורחום, אבל גם נוקם ונוטר - נובע מכך שכדי להבין

אם בני אדם בראו לעצמם מושג של אלוהים, הם בראו את הפרסונה הזאת כדי שיהיה להם הסבר לדברים שהם לא מבינים.

מעשה או מחדל של אלוהים אנחנו צריכים להיות בעצמנו אלוהים, או משהו דומה. אין לנו לשון משותפת עם הדמות השונה הזאת, כל כך שונה מאיתנו שעל-פי ההגדרה היא בלתי נתפסת. לי נדמה שאם בני-אדם בראו לעצמם מושג של אלוהים, הם בראו את הפרסונה הזאת בדיוק כדי שיהיה לנו הסבר לכל אותם דברים שאנחנו לא מבינים. אם אנחנו לא מבינים את הצדק שבדבר, למשל, סימן שכך אלוהים רצה. ואז אנחנו אומרים: כוח עליון, או גורל, או אנחנו חשבנו שיהיה כך אבל אלוהים רצה אחרת - כלומר, אלוהים נעשה כעין הסבר למה שבני-אדם אינם יכולים להבין. אז איך אנחנו יכולים לדעת מהו הפחייקט האלוהי, ואם יש בכלל פחייקט, ואם כל מלה ומלה בשפה הזאת יש לה משמעות בכללי אלוהים הוא קודם כל שפה אחרת. אולי השפה האחרת.

אתה תאמר לי כאן, שכל הדתות כולן עוסקות בשיח שבין אלוהים ואדם - נכון, וזו בדיוק המריבה שיש לי עם כל הדתות. כל מה שהן אומרות על אלוהים, או מתרצות את אלוהים, אינו יכול לענות על שאלות בסיסיות, והשורה התחתונה הוא תמיד אחת: במופלא ממך אל תחקור. לכל היותר יורקו לך כמה פירוטי מידע, וגם הוא ארעי. כאשר אנחנו מדברים על פחייקט אלוהי, או מה אלוהים תיכנן עבורנו, נדמה לי כל הזמן שאנחנו קצת מבבלים בין אלוהים לבין דמויות הורים. ההורים, שהם הסמכות הראשונה, רוצים שנהיה כאלה או אחרים,

שולמית הראבן היא סופרת ומסאית

הוא שהעם המשיך להתקיים ולקיים את תרבותו, ואפילו לשגשג בתקופות מסוימות, בלי מזבח ובלי קורבנות ובלי הכת המתפרנסת עליהם.

עכשיו אנחנו מצויים בתקופה השלישית של היהדות - תקופה שבה, לעניות דעתך, היידע והלימוד מחליפים, או צריכים להחליף, את המינהג הריטואלי ואת התפילה. רצוי מאוד שכל פרט אצלו יידע את המקורות, כי הם הם ספר הצופן התרבותי ובלעדיהם אין בכלל יהדות. אבל איני רואה שום סיבה לקיים היום מינהגים מעשיים שבין אדם למקום, ואנחנו חייבים להתמקד במה שבין אדם לחברו. יהודי השואל היום, למשל, מהי יהדות בלי דיני כשרות ושבט, דומה בעיני ליהודי ששאל לפני אלפיים שנה מהי יהדות בלי קורבנות, ומסתבר שיכולה להיות יהדות בלי דיני כשרות ושבט, ומסתבר שאפשר לעבור את המעברים הגדולים האלה ולהישאר במיסגרת יהדות בסיסית. טעמי המצוות חוקים מן המצוות. היהדות חזקה מכל משמריה.

לאלו מצוות הייתי נותנת היום קדימות?

מה שירד לחיינו בדורות הקודמים, ומאיים לרדת גם היום, הוא המימסד הפטריארכלי, זה הכולל בתוכו היררכיות, מדרגים, מקיים טקסים, מקדש את העבר. כמו כל מימסד פטריארכלי, הוא גם מייצר רגשות של בעלות, רגשות לאומניים, התנשאות על כל מי שאיננו כמוני, הרבה מאוד קנאות. אני מעדיפה היום את כל המצוות המבוססות על צדק אישי ועל עשיית משפט, כלומר כל

האלה דורנה מהדון, מאה 9

ההורים דורשים מאיתנו התנהגות כזאת או אחרת, ובמינוח הפסיכולוגי זה נקרא סופר-אגו, כידוע, הפנמה של הפרוייקט הסמכותי ההורי. והרי הם שילדו אותנו, או, לשון אחר, בראו אותנו, העבירו אותנו בים מי השפיר, סיפקו לנו את צרכינו במידבר הניקות, כשהיינו חסרי ישע, ואחר-כך נתנו לנו כל מיני הוראות התנהגות של עשה ולא תעשה. אני חושבת שכל ההורים בעולם רוצים שילדיהם יחיו בעולם טוב יותר ומתוקן יותר, ואם רוצים, אפשר לקרוא לפרוייקט הזה גם תיקון העולם. שאל כל הורה איך לתקן את העולם והוא בטוח שהוא יודע - אז מי שרוצה יכול ליחס את זה גם למושג אלוהים, מעשית זה לא משנה. הייתי רוצה רק לשחרר את אלוהים מההורות, ואת ההורות מהבלבול עם אלוהים, כי הבלבול ביניהם משגע את העולם.

איך נקבע לנו את סדר העדיפויות בקיום תרי"ג מצוות?

זו שאלה הרבה יותר רלוואנטית, מפני שהיא משאירה בידינו את אפשרות הבחירה, ואינה אומרת מה אלוהים מעדיף. תרי"ג המצוות הן מאגר, וכל דור בוחר לו מתוכן את המצוות שיש להן משמעות עבורו באותה שעה ובאותה תקופה. השאלה מכוונת, אם כן, לדור הזה, ומהי הוראת השעה שלו, לא כדבר המוחלט הנצחי, אלא מה המצוקות הנוכחיות. הכלל הוא, שכל דור מנסה לתקן את מה שנראה לו רע או מפרע בדור הקודם, מנסה להשתחרר מהדברים הבלבטים שחשמו או הפריעו. ואני מתייחסת למצוות שבין אדם לחברו, מפני שבמינו אין כמעט מה לעשות בדברים שבין אדם למקום.

בכלל, אני סבורה שאנחנו נמצאים בתקופה השלישית של היהדות. את התקופה הראשונה סימל המעבר מקורבנות אדם לקורבנות בהמה, המסומל על-ידי סיפור עקדת יצחק. המעבר הזה היה מלווה טקס קבוע ומוגדר, ויצר מעמד שלם של אנשים-כהנים, שעסקו בביצוע הטקס. אחר-כך, משחרב בית המקדש, אירע המעבר השני: באו התפילה והמסורת והמינהגים, והחליפו את הקורבנות. התברר שאפשר גם בלי קורבן ובלי טלה ויונה ודבש וחיטה ומעשרות, ובלי כוהנים. אלפיים שנה אנשים התקיימו כעם בלי הטקס הזה, ומצאו לו חלופות, וצמחו לנו רבנים, למדנים, אנשים שבלי ספק היה להם יתרון על כת הכוהנים. והרבנים, בניגוד לכנסייה, לא היו מידרג, היררכיה, לא צברו נכסים, מוניטניהם היו על-פי למדונותם. הלכה המרכזי בשבילי

שימו בעוז סימן שאלה על קיומו של אלוהים, משום שאם יש אלוהים, הוא בוודאי מעדיף מחווה זו של ההגיון על פני אמונה מתוך פחד עיוור. תומס ג'פרסון

מה שברוך בדינאמיקה שבין אנשים, על כל מצווה הכרוכה במקום ובארץ ובבעלות. בכל פעם שהקבוצה הזאת המכונה "נאמני הד הביתי" - ועצם ההגדרה היא עבודת אלילים - עולה לעשות מהומות בהר, ולהתפלל שם, רחמנא ליצלן, כלומר להרבות ריב ומדון ושינאה, אני רוצה לקרוא באוזניהם: "וכי תבואו לראות פני - מי ביקש זאת מידכם רמוס חצרי קטורת

תרי"ג המצוות הן מאגר וכל דור בוחל לו מתוכן את המצוות שיש להן משמעות עבורו באותה שעה ובאותה תקופה

אלוהים שיצרו להם בימי קדם, כשהם היו צעירים והוא היה צעיר וכולם חסרי ניסיון. אז אם אתה שואל מה אצלי בראש המדרג - אותם שלושה דברים שעליהם העולם עומד: דין, אמת ושלוש, וכל מצוות עשה ולא תעשה הכרוכות בשלושת אלה. ואם תשים לב, לא מדובר כאן בקורבן ולא בטקס ולא בעטרת כוהנים ולא בצומות ומעשרות וכשרות ושבת ומצה. ואם תשים לב עוד יותר, מדובר בדברים החלים על העולם כולו, ולא על ישראל בלבד. ואין לי דבר וחצי

דבר נגד תפילה וטקס וכשרות, אם הם אומרים משהו חשוב לאנשים, ואני מוכנה גם לזכור מפעם בפעם את אשר עשה לנו עמלק, אבל מי שמעלה את אלה בדרגת החשיבות על פני דין, אמת ושלוש - הרי סדר הקדימויות שלו שונה משלי בצורה שבה אין כל לשון משותפת בין היהדות שלו לזו שלי.

1 (קטע מתוך מאמר שהופיע בקובץ המסות "עשורים בעה"ז, זמורה ביתן, 91)

אלוהים שלי

אברהם בורג

תועבה היא לי... גם כי תרבו תפילה, אינני שומע; ידיכם דמים מלאו... חידלו הרע, לימדו היטב, דרשו משפט, אשרו חמוץ, שפטו יתום, דינו אלמנה" - היש דברים ברורים מאלה? שיפטו יתום וריבו אלמנה גם אם אינם מבני ישראל. דין אחד לגר ולתושב. וכל אלה, על-פי מוסר הנביאים, לפי דמות אלוהים שלהם, עולים אלף מונים על קורבן ועל תפילה ועל טקס. אבל יש אנשים בדור הזה שהחליטו משום מה, כי הערכים של ספר יהושע עולים על מוסר הנביאים. זה סדר הקדימות שלהם בקיום המצווה, והוא רחוק מאוד מלהיות שלי, כלומר שאלהים שלהם רחוק מאוד מלהיות אלוהים שלי. בדגם שלהם אלוהים אכזר ובני האדם אכזרים לא פחות. בדגם שלי, בני האדם, לעתים קרובות מאוד, יותר טובים ובעלי חוש צדק רב יותר מדמות

האמונה באלוהים היא הדבר הקרוב ביותר שיש לנו כדי להבין אותו ולהגדיר את משמעותו בחיינו. אבל, אמונה וקוץ בה. במקום שבו נגמרת הידיעה, מתחיל גם הספק. שהרי כל מה שאינו ידוע ומוכח יש בו יסוד גדול של "אולי לא". ולכן, ככל שאנו מתקדמים בערוץ האמונה, אנו חייבים

שתי שאלות כבדות משקל, מן הכבדות שידעה האנושות מעודה, נחבאות להן מתחת לכותרת שהוגדרה לי. ראשית, מהו האלוהים, ושנית, מהי משמעותו לאדם החילוני. אוי לי שנתתי הסכמתי להתמודד עם המסה המאיימת הזאת, ואף על פי כן - אנסה.

אלוהים הוא שם תואר וכינוי רחב מאד. תחת כנפי אמונתו יכולים להסתופף מאמינים תמימים המאמינים בתמונת ובדימויים השאובים מעולמות המיתולוגיה הקדמונית, בבחינת "שרפים עומדים מעל לו שש כנפיים, שש כנפיים לאחד, בשתיים יכסה ידיו ובשתיים יכסה רגליו ובשתיים יעופף". לאחרים, אלוהים הוא אוסף כל הכוחות המובנים ושאיים מובנים, הנמצאים אי-שם מעבר להשגתו המיידית של האדם החושב. לאחד, יהיה האלוהים חוק הטבע וחוקי הפיזיקה, לאחר יהיה האלוהים כוח המחמם את הכפיות של אורי גלך, ולשלישי אלוהים יהיה הכוח המניע את הכדור בהימורי הלוטו. אותו אלוהים ופנים רבות לו. אינני חושב שיש הבדל של ממש בין אלוהים של החילוני לאלוהים של הדתי. ההבדל המרכזי נובע מצורת ההבנה שלי - כאדם, כברוא - את מחויבותי שלי מעצם מציאותו של האל בורא עולם. האחד אדיש לקיומו של האל, האחר מכחיש את קיומו, והשלישי לוקח על עצמו מצוות ומחויבויות הנובעות מעצם הבנתו את מיקומו כאדם בפני בוראו.

**לו הייתי חילוני,
הייתי יודע היכן לחפש את
האלוהים.
האמונה האלוהים מתחילה
בנקודה שבה נגמרת הידיעה**

לקבל כמובן מאליו את ההתקדמות בערוץ הספק, התקדמות עדך לשיא השיאים. שם, למעלה, במקום שבו שני הערוצים נפגשים, אני נדרש לקבל החלטה, החלטה קשה, כי שיא האמונה קרוב מאד לשיא הספק; יש או אין אלוהים, אני מאמין בו או כופר בקיומו. גם הספק וגם הידיעה מתחילים באותה הנקודה, ושניהם שואפים לאותה הנקודה. רק אני, המאמין הבודד, עושה את החלטה אם יש או אין אלוהים, או למצער, אם יש או אין אלוהים בקירבי. כעת, אם יש או אין אלוהים, מהי חשיבותו לאדם שאינו מקיים מצוות. האם קיום תרי"ג מצוות הוא הביטוי היחידי של האמונה? לא ולא! ואחת הסיבות לכך הוא כי ספר המצוות, במובנו המצומצם והדווקאני, אינו כולל מצוות רבות שהאדם עושה שהן מעשים טובים, אבל סרות מובן דתי-הילכת.

לאלוהים יש מונופול על האדם, אבל לאיש אין מונופול על אלוהים. לכן, אני יכול לצפות ולציית לציוויי האל, אך איני יכול לקבל פרשנויות פוליטיות של רבנים ונכבדים המעוותים את רצון האלוהים, כאשר ידיעתם את האלוהים מוגבלת ממש כמו הבנתי שלי.

דומני כי לו הייתי חילוני, הייתי יודע היכן לחפש את האלוהים. אלוהים נמצא מעבר לידיעה, אלוהים נמצא בכל המקומות בהם חושי הטבעיים, המישוש והראייה, הריח, השמיעה והטעם, מגיעים לגבול יכולתם. את כל הדברים איתם אני יכול לחוש אני מגדיר כידיעה, וממנה - כמדע המבוסס על ידיעה והבנה. האמונה באלוהים מתחילה בנקודה שבה נגמרת הידיעה.

אברהם בורג הוא י"ד הסוכנות היהודית

**שם כרצונו
ראינו את
המעגל הגבוה ביותר
של הכוחות
המרקיעים אל על.
קראנו למעגל הזה
אלוהים.
יכולנו לקרוא לו
בכל שם אחר,
כרצונו: תחום, מיסתורין,
חשיכה מוחלטת,
אור מוחלט, חומר,
רוח, תקווה סופית,
ייאוש סופי, דממה.
ניקוס קאזאנצאקיס**

אם הוא קיים הוא אהב יותר מכל את האתאיסטים ואת אלה שאינם מאמינים כלל, משום שהם אלה שמתייחסים אליו ברצינות הרבה ביותר. **גאלן סטרום**

בראשית ברא האדם את האלוהים

יאירה אמית

מה משמעות האלוהים ליהודי החילוני בימינו?

כבר ניסוח השאלה מעורר מספר בעיות: האחת - הניסוח מניח שיש לאלוהים משמעות אצל היהודי החילוני. כמו כן, ניסוח מסויים זה מצביע על תת-מודע מונותאיסטי, או על תרבות מונותאיסטית שרואה לפנייה אלוהים, ולא פנתיאון אלים עשיר ומגוון. במילים אחרות, כבר שלב הניסוח, שאינו מתייחס לתפישה של אלוהות, שיכולה להחזיק אופציות מגוונות כמו למשל פוליתאיזם, מזדאיזם, פנתאיזם, דאיזם, וכד', אלא מעדיף להשתמש במונח המיודע "האלוהים", מצביע על ציפיות לסוג מסויים של תשובות.

איך מגדירים יהודי חילוני

הבעיה השניה - אני מתבקשת להציג משמעות לתופעה המוגדרת בשאלה זו כ"יהודי חילוני בימינו", כאשר כלל וכלל לא ברור לי מהו העב"מ (=עצם בלתי מזוהה) המכונה "יהודי חילוני". האם יהודי חילוני הוא מאמין שאינו שומר מסורת, וחילוניותו היא התנתקותו מהמסורת? או אולי יהודי חילוני הוא מי שאינו מאמין (אתאיסט) אך שומר מסורת, אם מכוח ההרגל, או מכוחה של אידיאולוגיה שרואה במסורת מטרה כשלעצמה ומנתקת את המסורת מן האמונה? האם "יהודי חילוני" הוא מי שאינו מאמין ואינו שומר מסורת? כיוון שאני

מכירה מעט מאוד מהזן האחרון, וכיוון שנושא האמונה פחות מובחן היצונית, אנסה להצטמצם בשאלת המסורת ולבחון אותה במונחים כמותיים. עד כמה יהודי צריך לשמור מסורת כדי שאחרים יצביעו עליו כדתי, או להיפך: עד כמה הוא צריך להתרחק מן המסורת כדי שאחרים יכירו בחילוניותו. האם יהודי ששומר על מחזור השנה היהודי - שבת, חגים ומועדים, אך אינו שומר מצוות ואינו מקיים את המסורת בימי חול, הוא יהודי חילוני, דתי או סתם

פרופ' יאירה אמית היא ראש החוג למקרא באוניברסיטת תל אביב

לדורותיה, ואף משקיע ימים כלילות בהכרת צפונותיה ובהנחלתה לדורות הבאים, הוא חילוני? האם יהודי שכל טיפת דם של חיל ישראלי קדושה בעיניו לפחות כזו של מי שהורג עצמו באהלה של תורה, ובודאי שיותר משעל אדמה בגבולותיה הלא מוגדרים של ארץ ישראל הוא חילוני או דתי? האם יהודי שרוצה לבקר את קברי האבות בחברון, אך אין לו כל בעיה להצטייד בדרכון, הוא חילוני או דתי שאינו לאומני? האם יהודי שומר מצוות שמדינת ישראל שווה בעיניו כקליפת השום, או לחילופין שמתיר לעצמו ולחסידיהו לשקד ולכחש, לגנוב ולרמות, הוא דתי?

יכולתי להמשיך רשימה זו עד אין סוף, דבר הבא ללמד שאין הגדרה ברורה ליהודי חילוני, ואין שולחן ערוך או קיצור שולחן ערוך לחילוניות, וניתן להצביע על רמות שונות ואופנים שונים של אמונה מחד גיסא, ושל שמירת מסורת מאידך גיסא, ואותו אדם יכול להיות מוגדר על-ידי קבוצה מסויימת כדתי, וקבוצה אחרת תראה בו חילוני. במילים אחרות, כיוון שכמעט בכל אחד ואחד מישראל, שאינם מתכחשים ליהדותם, יש קורטוב של שמירת מסורת ואצל רבים אף קורטוב של אמונה, יקשה עלינו מאוד להגדיר מהו יהודי חילוני, ועוד יותר מזה - מהי לגביו משמעות אלוהים. רק כשנדע לכמת אמונה ומסורת ולהכריע כמה

אמונה וכמה מסורת דרושים כדי להיקרא דתי, ולהיפך - כמה אמונה וכמה מסורת דרושים כדי להיקרא חילוני, נוכל להגדיר חילוניות מהי ומיהו יהודי חילוני.

האלוהות היא יצירה אנושית

גם חלקה השלישי של ההגדרה, התיבה "ימינו" - בעייתי. במה שונים ימינו מהדור שקדם לנו? האם המונח "ימינו" בא להצביע על פן כרונולוגי ולומר שיהודי שזנה את מסורת האבות בימינו שונה מזה שעשה זאת בדורו של ברנר או בדורו של מנדלסון? האם המונח "ימינו" מתייחס לקיום בשלהי המאה העשרים, או אולי לקיום היהודי במציאות של מדינה יהודית?

חגיגי? האם יהודי שניתק עצמו ריגשית ומעשית מהמסורת היהודית, אך משום כיבוד אב ואם הוא שומר בביתו על כשרות (כדי שיוכלו לאכול אצלו), ובנוכחות הוריו אף על מצוות נוספות, האם הוא דתי, חילוני או אדיפאלי? האם יהודי ש"נגד עין הרע" (מיהו העב"מ הנוסף?) צם ביום הכיפורים, שם מזוזות בביתו ומדי פעם

אוסטקווי - משה מול אלוהים הניבט מהסנה

משתטח על קברי צדיקים, שם פתקים בכותל ומשלם עבור ברכות לרבנים, למן הלובביצ'יר זצ"ל ועד הרב כדורי שליטי"א, האם הוא דתי, חילוני, או נמנה על משפחת יגם אם לא יועיל לא יזיק? האם יהודי שאוכל ראש של דג בראש השנה, לביבות בחנוכה, אוזני המן בפורים, מצות בפסח ומאכלי גבינה בשבועות, הוא חילוני, דתי, או סתם גרנדי? האם יהודי רפורמי, שנוסע בשבת לבית הכנסת, הוא חילוני או דתי? האם יהודי שכופר בכך שתורה ניתנה למשה בסיני והוא מסרה ליהושע ויהושע לזקנים וזקנים לחכמים, אך לעומת זאת חש יחס של כבוד למחשבה היהודית

גם אלוהים הוא השערה. מפני שאם אלוהים היה עונדה, לא היה צורך באמונה.

צבוי ינאי

להרוג מחדש את אלוהים

ודינן סקילה, נידוי או עליה למוקד.
כך היה, וכך יש מי שרוצים שיהיה.
הדת נלחמת באדם החופשי עד עצם היום
הזה, בכל פינה בעולם.
דרך טלסקופ האבל אנו רואים מפצים

**אלוהים מעולם לא עזר
לקוראים לו, למתחננים אליו.
כמו דובריו עלי אדמות, הוא
התנגד למחקר ולשאלה,
התכחש לאבולוציה ולכל
צורה של ניתוח טאבו**

גדולים, לידת גלקסיות ומות כוכבים,
עובדות המצביעות על כך שהתשובות על
מהות הבריאה והיקום טמונות בעתיד
ובמדע ולא בעבר ובמסורת.

כך גם ברוך, שבעיותיו של כדור-הארץ הן
אקוטיות. הזיהום ההולך ומתפשט
והאקולוגיה ההולכת ונהרסת אינם
מוצאים תשובה בכתבי העבר, בתשובות
הרבנים או בתפילה, כפי שמצוות "פרו
ורבו" מן העבר הפכה לקללה וסכנה
לעתידו של כדור-הארץ.

למען האמת, אלוהים מעולם לא עזר
לקוראים לו, למתחננים אליו, לנפגעים
במלחמות הדת, למעוני האינוקוויזיציה או
למי שעברו את השואה.

עם השאלה באה התשובה, כי במקום
שישנו האדם - רק אדם יעזור.

רק אדם הרואה את הדת כצורך היסטורי
להתפתחות האנושות בעבר וכאבן נגף
נראית בהווה - יוכל לקדם את החברה.

אין כל רע בהסתכלות לאחור, אל תוך
המסורת והפולקלור, לציין חגים ומועדים
ומנהגים כנקודות-ציון בהתפתחותו של עם
ישראל, כפי שצריך לציין את מוסר
הנביאים, (שהיו גם הם מרדנים ומרימי-יד
על מלכות), על שפתם הנפלאה, שהיוותה
מסד וטפחות לעברית הנהדרת, משכמה
ומעלה מכל שאר השפות באותה עת.

יש ללמוד את כל הדתות כחלק מן
ההיסטוריה של החברה האנושית, ולראות
את התמונה הרהבה, כי אם היו התנייד
וחכמת בבל בסיס למוסר, ויוון היתה בסיס
לפילוסופיה ולפסיכולוגיה, הרי מהבחינה
הלוגיסטית, ההנדסית, הטכנולוגית
והאסתטית היתה הפירמידה המצרית אבן-
הפינה של החברה האנושית.

רק ראייה כוללת קדימה תשחררנו מהובלי
המיסטיקה וצרות-המוח, ובשלב הראשון -
יש להפריד דת ממדינה.

יגאל תומרקין

מן ההיסטוריה במשך הדורות אנו למדים,
שגדולתה של היהדות, הישרדותה
ותרומתה לאנושות היו במרד, ולא בתרייג
מצוות וביינעשה ונשמע.

לא הקנאים ההולכים, בתלם השחור של
הדת, הביאונו לעולם טוב יותר, אלא
מורדים כמו: אברהם אבינו, משה רבנו, ישו
הנוצרי, ברוך שפינוזה, היינריך היינה, קרל
מרקס והינוצאים מהשכבת העיירה והגטו של
ההשכלה - פרויד, איינשטיין ושכמותם -
הם שהביאונו עד הלום.

יש להרוג מחדש את האלוהים ולהציבו, עם

"אנחה, אל מצור"

כל הכבוד, על כן ההיסטוריה והמסורת.
אלוהים, אחת ההמצאות הראשונות של
האדם, התגלה כפלטבו מצוין והצלחה בעת
העתיקה לשמור על הגזע האנושי בזמנים
של תמותת תינוקות בשיעור גבוה, וכן
התגלה כבסיס מצוין לפיתוח אתיקה
מינימלית.

אלא שדרכו של האלוהים, כדרכם של
דובריו עלי אדמות, לתת את כל התשובות
בעסקת חבילה ששמה "דת", ולהחזיק
בכוח בכל הזכויות על ההתפתחות
האנושית, להתנגד למחקר ולשאלה
ולהתכחש לאבולוציה ולכל צורה של ניתוח
מיני הטאבו באשר הם.

במשך תולדות האנושות, הביאו אלוהים
והדת לניוון של חברות רבות ועצרו את
המחקר, כי הסקרנות והשאלה הן כפייה

יגאל תומרקין הוא פסל

לאחר שהצגתי את מגוון הבעיות, אצהיר על
כך שלדידי יהודי הילוני גמור הוא מי
שהתנתק כליל מאמונה ומסורת אך לא
התכחש למוצאו היהודי. וכיוון שכאלה
כמעט ואיני מכירה, אין לי אלא להודות
(ככתוב בספרים) שמרביתם של ישראל,
שלא התנתקו בגלוי מיהדותם, הם במידה
זו או אחרת דתיים.

לפיכך, אין לדעתי מקום לשאלה זו
בניסוחה הקיים, ואני מרשה לעצמי לנסח
את השאלה באופן הבא: מה לדידי משמעות
מושג האלוהות?

כחוקרת ספרות המקרא, ספרות המחזיקה
את שורשי התרבות היהודית, וכמי שעוקבת
הן אחר מאבקה של ספרות זו בתרבות
שבתוכה היא נוצרה, משמע התרבות
הפוליתאיסטית (בלשון מגנה מקובל
לכנותה אלילית), והן אחר הצורך של
ספרות זו לעצב ריבוי פנים של האלוהות,
בין רחום וחנון לבין נוקם ונוטר, בין
"אשכיר חצי מדם וחרבי תאכל בשר מדם
חלל ושביה מראש פרעות אויב" לבין "כנשר
יעיר קנו על גחליו ירחף" (שירת האזינו, דב'
לב 42, 11), נראה לי שמושג האלוהות הוא
יצירה אנושית מורכבת, דיאלקטית, רבת
פנים ובעלת עוצמה כמעט כנפש האדם.
לדידי, היה ראוי לפתוח את ספר הספרים
במילים הבאות: "בראשית ברא האדם את
אלוהים, וסיפר: "בראשית ברא אלוהים את
השמים ואת הארץ...".

האלוהות נוצרה כדי לשמש צרכים אנושיים
מגוונים כמו: סמכות עליונה ומקור של כוח,
תקווה אין סופית במישור האישי
והקולקטיבי, מקור של נחמה, חמלה,
תעוזה, מקור של הנמקה לכל מעללי אנוש,
אכזרים וקשים ככל שיהיו. זוהי תשובה
לשאלות חסרות פיתרון למן המישור המדעי
ועד המישור המוסרי, כשאחת התשובות
הלגיטימיות היא אי הכרה וידענה מספקת
של האלוהות, שמצויות בה כל התשובות
לכל השאלות. לפיכך בשם האלוהות ניתן
לצאת לגיאחד וניתן לרחם, לטפח ולחמול
על כל יצור שנשמת רוח אלוהים באפו.
אלוהים הוא אפוא, האמצעי היעיל ביותר
לשלטון בהמוני בני אדם, ובעת ובעונה
אחת לשמש להם תרפיה קבוצתית ואישית,
להרעילם ולזכך את רגשותיהם, וכך אנו
יכולים להתעלות עם המוזיקה השמימית
של באך, לחוות את הציור והפיסול של
מיכאל אנג'לו, להתעמק בספרות המקראית
ובשאר מעשיו המופלאים של האדם שנעשו
ונעשים לכבוד אלוהיו.

כל מה שנותר למתבונן מן הצד הוא לראות
ולנתח את מושג האלוהות כפי שהוא מעוצב
בתרבויות שונות, וכך משמש בבואה
לתרבות מסויימת כלשהי בהתפתחותה
ההיסטורית; וכן לראות עד כמה מסייעת
תפישה מסויימת של האלוהות לבני אותה
תרבות בהתמודדות עם הסבל והרע, שהוא
חלק בלתי נפרד מן הקיום האנושי.

אין אלוהים. הטבע מספיק לעצמו. אין הוא זקוק ליצור.
המריקה דה-באד

יש אלוהים?

משה, אלוהים והסנה, ויטראג'י ממאה 13 קנטורבר

אחת בלבד הוא בלבד יודע? ואם יש אדם המאמין באלהים ואמונתו אחרת מאמונת זולתו, האם אלהיו של האחר גם הוא אלהים? ואדם בצלמו?

אם יש אלהים האם אלהים זכר או נקבה, או שניהם, או שניהם לא? האם אלהים שחור או לבן, או שניהם, או שניהם לא? האם אלהים דתי או חילוני, או שניהם, או שניהם לא? האם אלהים מזרחי או מערבי, או שניהם, או שניהם לא? ואדם בצלמו?

ויש אומר: את כל שמות אלהים בדיתי מליבי השואל לשמותיו, ואם כל המלים בעולם יצלחו לשאלה שעליה איננו משיב 6. אם יש אלהים האמנם ברא את העולם בעיקר למען השאלה שהיא תשובתו הנצחית על מות ילד ועל שואה? ואדם בצלמו?

7. אם יש אלהים, האם הוא אורב לנו בפינת הזמן להפתיענו באוזלת ידנו? האם הוא אלהים מרוחק ומלולג, או אלהים קרוב ונשגב גם יחד? האם אהבה וזעם גם הם בצלם אלהים? וחיוך ועצב? ומידת הפליאה מי ברא אותה? ואדם בצלמו?

8. ולו היית אלהים, איזה אלהים היית בוחר להיות? אל בורא סדר וחוק? או אל בורא גם תורה ובוהו?

אל שבעולמו הכל ודאי? או אל שודאי שבעולמו לא הכל ודאי? אל בורא חיים, או אל בורא חיים ומוות? אל בורא טוב, או אל בורא רע וטוב? אל בורא מחלה, או אל בורא גם רפואה? אל שיצרו כובש כל, או אל שכובש את יצרו? אל אין סוף, או אל צמצום?

אל חסד, או אל חסד? אל מובח וקרבנות, או אל מתעב שחיתות? אל משגיח כשרות, או אל בוחן דעות? אל נוקם ונוטר, או אל מלא רחמים? אל מצווה על אב להעלות לו את בנו לקרבן? או אל עוצר אב מלהעלות לו את בנו לקרבן? אל פוקד עוון אבות על בנים, או אל מתקן הדורות? אל אדיש לשואה, או אל משכל שואה? אל שגזר על עצמו שנביא אחד לעולם יהיה נביאו האחרון ולעולם לא יהיה לו עוד נביא אחריו? או אל שלעולם אין לו נביא אחרון? איזה אלהים היית בוחר להיות? אל דמוי מלך יושב במרומים על כסאו הרם ופוקד מצוות לבני אדם עבדיו? או אל שברא אדם שיהיה ריבוני לעומתו וברשות עצמו? אל שברא אדם שיעבוד אותו וישתחוה לו? או אל שברא אדם שיהיה לעומתו בצלמו וכדמותו? אל שאדם מתפלל אליו מאות שנה,

אלוף הראבן

יש אלהים?

יש אלהים! זועקים אוהדי כדורגל שנבחרתם הבקיעהשער נצחון.

ברוך שמו לעולמי עד, מתפללים המאמינים. בשם אלהים! טובחים קנאים את קרבנותיהם.

אם יש אלהים, אומרים פילוסופים, לא נוכל לדעת אותו אלא בשלילת תארינו.

יש אלהים? תמהים הספקנים. ויש שואלים: אולי לשאלה אם יש אלהים, התשובה היא תעלומה?

1. היש אלהים, שאדם נברא להיות בצלמו וכדמותו?

2. יש מאמינים שיש אלהים, ושאדם יכול לדעת מיהו ולו במקצת. יש מאמינים שיש אלהים, ושאדם אינו יכול לדעת מיהו אף לא במקצת. יש מאמינים שאין אלהים, ושאדם יכול לדעת שאין. יש מאמינים שאינם יודעים אם יש אלהים, או אם אין, ויש מאמינים, שאם יש אלהים ואם אין, מוטב שיהיה אדם בצלמו וכדמותו.

3. אם יש אלהים ואם אין, עדיין אופפת התעלומה: מנין וכיצד נברא עולם שכל אחד מחלקיקיו יהיה אשר יהיה? לאן פני מה שהיה? ולאן פני מה שיהיה? ומה ביניהם צפוי ומפתיע כרוכים יחד? ואדם לעומתם יודע ואינו יודע להיות נוכח התעלומה.

4. אם יש אלהים והכל תכנית שכך עלתה ברצונו - מיהו האדם היודע שיש תכנית? ומנין לו שאכן עלתה כפי רצונו של אלהים? מיהו האדם שעושה עצמו כה נצחי וכל יודע עד כדי לדעת שלעולם אלהים אינו כל-יכול לשגות ולו שגיאה אחת? ומיהו חסר הסבלנות שאלהיו כה מושלם, עד כי אפילו תיקון-עצמו נבצר ממנו?

5. אם יש אלהים, האמנם בחר לעולמי עד לחזור ולבחור במאמינים באמונה אחת, ואינו אמונה? ואם אמנם בחר, מיהו היודע שאמנם רק כך אלהים לעולם יבחר? אלהים יודע? אתה יודע? אני יודע? או רק המאמין באמונה

אלוף הראבן הוא מנהל עמית של מכון "סיכוי"

אילו בראו המשולשים לעצמם אל, היו מעניקים לו שלוש צלעות. מינטיסקייה

1. ויש ששואלים.

כגון משה השואל את אלהים במדבר: מה שמך? מה אני להם?

ואלהים משיב: אהיה אשר אהיה

2. מהו אהיה אשר אהיה, שבצלמו וכדמותו נברא אדם?

3. מהו אהיה אשר אהיה? האם אהיה אך ורק ואשר הייתי? או גם אהיה אשר עוד לא הייתי?

4. אהיה אך ורק אשר הייתי משמע: אהיה אך ורק בצלם של אשר היה אהיה אך ורק אשר ידעתי להיות ולא אהיה אשר עוד לא הייתי ואשר עוד לא ידעתי להיות?

לפיכך, כל צלם שאעשה לא היה אשר אהיה, מאשר ידעתי, יסתיר מפני את אשר אהיה, שאין לו צלם, ושעוד לא ידעתי.

5. אהיה אשר אהיה, גם להיות אשר עוד לא הייתי ושאין לו צלם, גם לדעת את אשר עוד לא ידעתי ושאין לו צלם וגם לברוא את אשר עוד לא בראתי ושאין לו צלם.

דרשוני וחיו

אם אלהים הוא אהיה אשר אהיה,

ואדם שנברא בצלמו גם הוא אהיה

אשר אהיה, מה ביניהם? ביניהם

התעלומה מה ביניהם, והנסיון

המתמיד להשיב עליה מחדש.

לשאלה החוזרת ועולה

ולנסיון להשיב עליה מחדש אפשר

גם לקרוא בשם מדרש.

1. מה בין אדם לאהיה אשר אהיה? מה בין אדם לתעלומה? מה בין אדם לשאינו יודע?

דרשוני וחיו השיב הנביא עמוס בשם האל, לפני אלפיים ושמונה מאות שנה.

כעבור אלף שנה צמצם רב שמלאי את התורה כולה לעיקר אחד: דרשוני וחיו.

2. מדרש דרשוני וחיו.

האל ברא עולם שכולו תעלומה, ואם רצונך לחיות בו תהיה לעולם דורש לעומתו: שואל, חוקר, תובע, מבקש, משער, מפרש, מחדש, מתקן ושואל.

עולם של מדרש הולך ונברא מחדש, לא מדרש שרק מה שהיה הוא מה שיהיה אלא מדרש אהיה אשר אהיה.

3. שאין תשובה סופית לשאלה מהו אהיה אשר אהיה.

ולא לשאלה מה בין אדם, שנברא בצלם אהיה אשר אהיה לבין האל אהיה אשר אהיה.

ולא לשאלה מה בין אדם שהוא אהיה אשר אהיה, לאדם זולתו, שגם הוא אהיה אשר אהיה.

"אני מבין כדי להאמין".

אנסלמוס מאאוסטה

אלילים

מהו אליל? כל צלם שהגזמנו אותו

בפנימיותנו, לעשותו כביכול כל-

יכול בעולמנו, ואילו את עצמנו ואת

דעתנו המעטנו לעומתו.

מכל דבר שבעולם אדם יכול לעשות

לו אליל ולהמעיט את עצמו

לעומתו: משמש וירח, מאב ומאם,

ממנהיג וממורה, מעם וממדינה,

ומכל תורה שבעולם. גם מאלהים

אפשר לעשות אליל.

1. מה היפוכו של האל האחד, שהוא אהיה אשר אהיה, ולפיכך לעולם אין לו צלם: האליל.

2. ומהו אליל? כל דבר בעולם שמצלמו עשינו אלהים לעצמנו, צלם שכביכול לעולם יהיה אשר היה.

3. מהי עבודת אלילים? שבעת ובעונה אחת אדם כרך בפנימיותו זה לעומת זה: את הצלם שמדמותו עשה לעצמו אל, כביכול כל-יכול ואת צלמו הוא העושה במצוות האל כביכול.

זו דרכה של עבודת אלילים שהגזמה והפחתה כרוכות בה יחד: שאדם הגזים צלם בפנימיותו ועשה אותו לאליל, כל יכול כביכול - והפחית לעומתו מצלם עצמו ועשה אותו כביכול לא יכול לאליל שבתוכו.

4. לא הפסל אל ולא התמונה אל אלא אנו המשתחווים להם האללנו אותם בפנימיותנו והנמכנו קומתנו לעומתם גם בתוכנו.

5. לא אבינו אל ולא אמנו אל.

שאבינו בן אדם יודע ולא יודע מהו להיות אדם, שאמנו בת אדם יודעת ולא יודעת מהו להיות אדם.

6. ולא הגבר אל, אלא שבפנימיותו עשה מצלם הגבר אליל, כביכול כל-יכול, על פני כל אשה וצלמה כביכול נחות מצלמו והיא כביכול לא-יכולה לצלמו.

7. ולא העריץ אל אלא שבפנימיותו עשה מצלמו, עשינו מצלמו, אליל נערץ כל-יכול כביכול שכולם מצווים לסגוד לשרירות לבו וכביכול לא יכולים לנתץ את צלמו.

8. ולא המלך אל, ולא המנהיג אל, ולא השר אל, ולא המפקד אל ולא המנהל אל אלא האלילים בפנימיותם אלא האלילים בפנימיותנו, שעשו מצלם עצמם, שעשינו מצלמם ממלך וממנהיג, משר וממפקד וממנהל אלילים, כביכול כל-יכולים, ואנו עבדים לצלמם, ממעיטים מעצמנו וכביכול לא-יכולים לשגייתם ולשרירות ליבם.

9. ולא הרב אל, ולא הכומר אל, ולא המטיף אל אלא האלילים בפנימיותם, אלא האלילים בפנימיותנו שעשו מצלמם, שעשינו מצלמם, מרב, מכומר, ממטיף, ומתורתם אלילים כביכול כל-יכולים לאורחות חיינו ואנו עבדים לצלמם, ממעיטים מעצמנו לעומתם וכביכול

לא-יכולים להם ולתורתם.

10. ולא העם אל ולא המדינה אל אלא בני אדם בפנימיותם האלילו צלם עם וצלם מדינה מעל לכל אדם והמעיוט מצלם בני עמים אחרים וצלם מדינות אחרות ואף מצלם עצמם כבני אדם המעיטו.

11. ויש גם שעושים מתורה אליל, אך לא תורת משה אליל ולא תורת בודהא אליל ולא תורת קונג-פו-צה אליל ולא תורת ישוע אליל ולא תורת מוחמד אליל, שתורת משה: לא תעשה לך פסל וכל תמונה לא תשתחוה להם ולא תעבדם, שתורת בודהא: שגאה לעולם לא תביא קץ לשנאה, אלא קץ השנאה יבוא משנחלל לשנאה, שתורת קונג-פו-צה: מה ששנא עליך לא תעשה לחברך, שתורת ישוע: ואהבת לרעך, שתורת מוחמד: לעשות צדקה לעניים.

12. ויש גם שעושים אלילים מתורת פילוסופים ומדענים, אך לא תורת אפלטון אליל ולא תורת שפינוזה אליל ולא תורת ניוטון אליל ולא תורת קאנט אליל ולא תורת מרקס אליל ולא תורת דרוין אליל ולא תורת פרויד אליל ולא תורת איינשטיין אליל אלא האלילים בפנימיותנו שעשינו מתורתם צלמים כביכול כל-יכולים לדעת את עולמנו והמעטנו מדעתנו לעומת דעתם כביכול, לא-יכולים לדרוש בתורתם, לתקנה, או אף להזימה, ולהצפין אותה מחדש.

13. וכך יש מאמינים באלהים שעשו מאמונתם עבודת אלילים ויש מאמינים לא באלהים שגם הם עשו מאמונתם עבודת אלילים ואלה עובדי אלילים.

אך יש גם מאמינים באלהים שלא עשו אלילים מאמונתם ויש גם מאמינים לא באלהים וגם הם לא עשו אלילים מאמונתם ואלה ואלה מסרבים לעבוד אלילים.

ימריס, אל המלחמה, רומא

האלוהים הוא אני, האלוהים הוא כך, כשם שהחיים הם בכל זרע, רבינדראנאת טאגור

האמונה באלוהים היא כניעה לגבולות האדם וקבלתם

ידידיה יצחקי

זה האורתודוקסים. חילונים לא מעטים אכן נוטים להגדיר את עצמם כ"ישראלים", לא בהכרח גם "יהודים".

אכן, במשך דורות רבים הייתה זהות היהודית אחדות של שילוש מקודש - אלוהי ישראל, תורת ישראל, ועם ישראל, לאמור - אחדות של האמונה, שקיבלה את ניסוחה הקלאסי בייג עיקרי האמונה של הרמב"ם, ההלכה, לאמור, אורח החיים היהודי, המבוסס על הקודקס התלמודי ואלפי הספרים והמסמכים שנכתבו בעקבותיו, והלאומיות היהודית של הדת היהודית, שנשענה על הרעיון המשיחי, שהיה במשך דורות רבים יסוד מהותי בקיום היהודי. היהדות הייתה אכן כוליות של שלושת המרכיבים הללו, אי אפשר היה להיות בן הדת היהודית בלי לנהוג על פי ההלכה היהודית ולהשתייך לעם היהודי. ולהפך, אי אפשר היה להיות בן לעם היהודי בלא להחזיק באמונה היהודית ולנהוג על פי ההלכה היהודית.

אחדות זו קרסה בסוף המאה היי"ח, עם מתן האמנסיפציה ליהודים במרכז אירופה ובמערבה. תנועת ההשכלה היהודית שקמה בעקבות האמנסיפציה, ביקשה לקיים את היהדות בזהות לאומית אחרת, ולשם כך הפרידה את הדת מהלאומיות, והפרידה זו נהגת עד היום בכל הקהילות היהודיות הלא אורתודוקסיות.

מרביתם המוחלטת של היהודים, בעולם כולו, אינם רואים את עצמם כבני העם היהודי, הם רואים את עצמם במסגרות לאומיות אחרות, אמריקאית, למשל, והגדרתם את עצמם כיהודים היא בעיקרה הגדרה דתית כזו או אחרת, לעתים רק הגדרה אתנית. מהצד האחר, מרביתם הגדולה של היהודים שבמדינת ישראל מגדירים את עצמם כבני העם היהודי, בלא שהם מחזיקים בעיקרי האמונה היהודית, ובלי שהם נוהגים על פי ההלכה היהודית. רק הקהילות האורתודוקסיות, המהוות מיעוט לא גדול ביהדות העולם וכן גם במדינת ישראל, מחזיקות עדיין בתפיסה המאחדת את הדת עם הלאומיות היהודית. אכן, בלא שזיקתם הלאומית תחייב אותם למשהו ממשי, מעבר לאמונה ערטילאית בביאת המשיח. היהדות הייתה, אם כן, מזה מאתיים שנה ומעלה, למהות פלורליסטית, המתבססת על ההפרדה של הדת היהודית מהלאומיות היהודית. זהות היהודית איננה מחייבת, אם כן, אמונה באלוהי ישראל או אורח חיים על פי ההלכה הדתית. קיימת חילוניות יהודית, ולתפיסתה "אלוהי ישראל" הוא ערך היסטורי של תרבות לאומית, ומהותו היא מהות מיתולוגית.

האמונה באלוהים, לפיכך, היא מנוס מחופש, בחירה בדעה קדומה, כדי שלא יהיה צורך להתמודד עם בעיות אמיתיות. לא רק בתחומי הידע הכללי של האנושות, גם בחיי יום יום מבקשים אנשים רבים באמונה באלוהים מפלט מקשיי החיים ומהצורך להתמודד עמם. זהו פתרון נתון לכל בעיה אפשרית, נוה, ומושתת על מסורת ארוכה. בכך, ככל הנראה, טמון סוד קיומו המתמשך

האמונה באלוהים היא מנוס מחופש, בחירה בדעה קדומה, כדי שלא יהיה צורך להתמודד עם בעיות אמיתיות, אנשים רבים מבקשים בה מפלט מקשיי החיים. זהו פתרון נתון לכל בעיה אפשרית. בכך, כנראה, טמון סוד קיומו המתמשך של האלוהים.

של האלוהים. שכן האלוהים קיים כל עוד מאמינים בו. האמונה באלוהים היא לפיכך כניעה לגבולות האדם וקבלתם. הסתלקות מהתמודדות קיומית עם גבולות הדעת וההשגה האנושית, ולכן גם דחייה של הישגי הדעת, המדע המחשבה של האדם. אמת, גבולותיו של האדם קיימים, ויהיו קיימים תמיד, אבל מעבר להם לא מצוי אלוהים, אלא רק מה שעדיין לא נודע לנו בכוח המחקר, או מה שטרם השגנו בכוח המחשבה האנושית שלנו. אמנם כן, מעבר לכל גבול יש גבול נוסף, וכך עד אין סוף. אפשר, אם רוצים, לקרוא לאין סוף זה בשם "אלוהים", אבל לשם מה? בעיקרם של הדברים, אנו פונים אל האלוהים כאל מהות מיתולוגית, במשמעות תרבותית, היסטורית.

לחילוני אלוהים הוא ערך הסטורי

שאלה אחרת היא שאלת המשמעות של האלוהים בימינו מנקודת ראות יהודית, שכן לעתים קרובות עולה השאלה, אם זהות היהודית איננה זהות דתית, ואם אין זהות היהודית מחייבת לפיכך אמונה באלוהי ישראל. אם נשיב על שאלה זו בחיוב, לאמור, שהזהות היהודית היא בהכרח זהות דתית, נצטרך להניח שמי שאיננו רוצה או איננו יכול להאמין באלוהים, איננו יכול להיות יהודי, לפחות לא "יהודי שלם", כפי שמבינים מושג

מספרים, שכשהציג לפלאס, המדען והפילוסוף הצרפתי בן המאה היי"ח, את התיאוריה שלו בדבר היווצרות הפלאנטות לפני נפוליאון, שאל אותו הקיסר, איפה היה אלוהים בכל זה? - "היפותיזה זו לא היתה נחוצה לי", השיב לפלאס. אלוהים כהיפותיזה מדעית לא היה נחוץ כבר הרבה שנים קודם לכן, קופרניקוס לא נזקק לה, גם לא גליליי, ואף ניוטון פיתח את התיאוריות שלו בלעדיו. כבר חכמי יוון העתיקה לא היו זקוקים לאלוהים כדי לנסח את ההנחות המדעיות שלהם.

אלוהים קיים כל עוד מאמינים בו

לאמיתו של דבר, שום תגלית מדעית לא נשענה על אלוהים בהנחה מדעית. אדרבא, פילוסופים, תיאולוגים וגם אנשי מדע ניסו לגייס את הידע המדעי ל"הוכחת" מציאותו של אלוהים. לו היה אלוהים רק היפותיזה, היתה האמונה בו צריכה זה מכבר לעבור מן העולם, ביחד עם תורתו האסטרונומית של תלמי, או תורת הפלוגיסטון בהסבר הבעירה, עם עלייתו של המדע המודרני.

למעשה, אלוהים תפס, ובמידה רבה עדיין תופס, את המקום שמעבר לגבולות הידע וההשגה של האדם. כל מה שטרם נגלה או הוסבר מיוחס לאלוהים, לרצונו, לחוקי ולתורתו. כל מה שנתגלה ונודע בדרכי המחקר המדעי ובכוח החשיבה האנושית מרחיק את אלוהים ודוחק אותו אל מעבר לגבולות החשים של הדעת האנושית. נוסף ונאמר עוד, שהאמונה באלוהים היתה גורם מעכב ומונע בהתפתחות הידע של האדם, שכן אמונה זו סיפקה הסבר לא רק מניח את הדעת ומספק, ולכן דוחה את הצורך במציאת הסבר משכנע יותר, אלא גם מוחלט ומחייב, ולפיכך אוסר באיסור חמור כל הסבר אפשרי אחר. ויותר מזה - הוא גם דוחה כל ספק, שהוא כידוע אבי אבות כל מחקר ותובנה.

אלוהים מסמן, אם כן, את גבולות הדעת וההשגה של האדם ומקבע אותם, אוסר על הרחבתם, קל וחומר על פריצתם. בדרך כלל הוא נתפס כהוויה ממשית, אבל לעתים רק כמטפורה. כך, למשל, חיפש אינשטיין ניסוח כוללת, אחדותית, שתסביר את היקום כולו, וכשזו לא נמצאה לו, קרא לה בשם "אלוהים".

די"ר ידידיה יצחקי הוא חוקר ספרות מאוניברסיטת בר אילן

אלוהים הוא למעשה רק עוד אמן אחר הוא עשה את הג'רפה, את הפיל ואת החתול, אבל אין לו סגנון משלו. הוא רק מנסה כל הזמן רברים תרשים. סבלו פיקאסו

האם אלוהים פנטי?

פסל אלה מקסיקנית עם שיני ערוד

הברתי מאידך-גיסא, אני טוען שאפשר לאתר את אותם התנאים שבהם נוטה הדת להפוך פתוגנית, וממילא לחסל, או לפחות להגביל, את הפוטנציאל ההרסני הטמון בה. ולטענתי הראשונה: הקביעה בדבר ה"נייטרליות" של הדת אין כוונתה שהדת היא נייטרלית מבחינה מוסרית. ההפך הוא הנכון, דת היא ביסודה תמונת עולם נרמטיבית ומערכת של ציוויים מוסריים. השאלה המעניינת אותי כאן היא מה עושים בני אדם עם מערכת ציוויים זו. והתשובה לכך היא שהם עושים בה מה שהם יכולים בהתחשב בנסיבות הזמן והמקום. הדת היא אפוא נייטרלית מבחינת שימושה בשדה החברתי - מבחינת האפקט המעשי של המערכת הדתית על התנהגותם של בני אדם. כיוון שכך, שעה שטוענים טענה כלשהי לגבי האיסלאם, או היהדות, או הנצרות, מבקש אני לדעת באיזה איסלאם, באיזו יהדות, באיזו נצרות מדובר, מתי והיכן: האיסלאם של אבן חלדון או זה של חומייני, היהדות של מרטין בובר או זו של הרב לוינגר, הנצרות של טורקוומדה או זו של יוחנן ה-23. נדמה לי שאנו, הישראלים, הייבים להבין זאת טוב יותר מאנשי

הזה בלא התקווה לעולם הבא, קנאותו של אלוהים היא פראזה חסרת פשר. לכל היותר היא מטפורה, תעלול ספרותי, כמוה כמו "אכזריותה של המלחמה", או "המהפכה הטורפת את בניה". שכן הוא יודע שלא אלוהים ברא את האדם בצלמו, כי אם האדם ברא את אלוהיו לפי יצריו. לפיכך, כשם שלא המלחמה היא אכזרית, אלא הלוחמים, כשם שלא המהפכה טורפת את בניה, אלא בניה טורפים אלה את אלה, כך גם לא אלוהים הוא קנאי, אלא עובדיו. שאלת הדת, לא שאלת האלוהים, היא העומדת לדיון;

והדת, כידוע, היא מוסד אנושי, ובתור שכזה ישות היסטורית - הווה אומר, משתנה. דברים אלה עלולים להישמע בנליים; ואמנם כאלה הם, או לפחות כאלה היו צריכים להיות, אילו לא נשכחה אמיתותם לעתים קרובות מדי. בכל פעם שחובש-כיפה פנטי הורג את זולתו בשם אלוהי ישראל, מסבירים לנו הרבנים שהיהדות מקדשת את החיים - כאילו קיימת דת ממוסדת כלשהי המקדשת את המוות דווקא, והפוקדת על מאמיניה "כן תרצח". ומן העבר האחר של המתנס, יבוא תמיד מישוה ויטען שהדת, כל דת, בהיותה מחזיקה באמת המוחלטת, תיטה תמיד לחוסר סובלנות, וחוסר סובלנות יוביל תמיד לרצח - כאילו לא היו בקורות העמים תקופות של סובלנות דתית, וכאילו הקנאות היא בימינו מנת חלקן של כל הדתות כולן.

רצח בשם אלוהים

טענתי היא כפולה. מחד-גיסא, אני טוען שהדת - כוונתי בעיקר לדתות המונותאיסטיות הגדולות - היא במהותה, ובניגוד גמור לתדמיתה, כלי נייטרלי מבחינת תרגומה לשדה המעש הפוליטי-

אלי בר-נביא

אלוהי ישראל הוא, כידוע, "אל קנאי" - "...כי אנכי יהוה אלהיך אל קנאי פוקד עון אבות על-בנים על-שלשים ועל-רבעים לשנאי..." (שמי' כ, ה). הוא תובע נאמנות בלעדית מעמו הנבחר, כועס מאד כשבניו קורצים לעבר אלים אחרים, ולמען יבינו כי שגו, הוא עושה בהם שפטים. על משרתיו להיות קנאים כמוהו - ככל שקנאים יותר, כן ייטב. קרוב לליבי במיוחד הוא פינחס בן אלעזר בן אהרון הכהן, שקינא קנאת ה' בזמרי בן שלוא שזנה עם בת מדיין, דקר את שניהם ברומח שבידו, ועל מעשה טהרה זה הובטחה לו כהונת-עולם (במי' כה, ז-ח).

ומכיוון שאלוהי ישראל הרחיב מאד את תחום סמכותו - שכן הנצרות והאיסלאם אינם אלא נצחונה, המר משהו לחיכם של היהודים אך הפורה כל-כך, של היהדות במערב ובמזרח - הפכה קנאותו ללחם חוקם של כל מי שקיבלו על עצמם את עול האמונה באל אחד. האמת, האחת והמוחלטת על-פי הגדרתה, הינה תמיד כאוטיית, חמקמקה, מרובת פנים, אך ככל שרבו גירסותיה, כן טענה כל אחת מהן לבלעדיות ולמוחלטות.

אלוהים הוא פראזה חסרת פשר

אבל לאמיתו של דבר, שאלת קנאותו של אלוהים היא שאלה של תיאולוג, כלומר של מי שמקבל אקסיומטית את קיומו של אלוהים ודן ברצינות בסגולותיו. לעתים סגולות אלה הן אנתרופומורפיות עד כדי גחוך, ורק בודדים הם התיאולוגים שהשכילו לשחרר את אלוהים מכבלי הבשר. אך לא בכך ענייני, שהרי אינני תיאולוג, ולו

לא אלוהים
ברא את האדם בצלמו
כי אם האדם
ברא את אלוהיו
לפי יצריו

מן הטעם הפשוט שאינני מכיר בקיומו של אלוהים. לאחד כמוני, משקיף ספקן בקורות האנושות שהפנים את הקושי לחיות בעולם

פרופ' אלי בר נביא הוא מרצה להסטוריה באוניברסיטת תל אביב

האם ריקים השמים ללא אל? הם מלאים בהערך, העדר אילם ואדיר הדורש יותר מכל נוכחות ברנאר-אנדי לוי

אין אלוהים

בנימין כהן

1. בעיני שאלתכם ("מהי דמות האלוהים בעיני היהודי החילוני?") היא חסרת משמעות, מפני שמבחינתי "חילוני" הוא זה אשר (כמוני) אינו מאמין בקיום אלוהים בכלל. מבחינתי בני-האדם הם אשר, בחשכת בערותם, בראו לעצמם את מושג האלוהות, בנסיון להסביר לעצמם את דרכי הטבע ופגעיו, ובמענה לצורכם הנפשי במעשי-נסים.
2. אין זאת אומרת שחילוני אינו יכול להתעניין בחקר גלגולי הדתות במשך הדורות, או שאינו צריך להתעניין בתרבות הענפה אשר לגלגלים אלה הולידו, במיוחד בעמי של.
3. ידוק, תשובתי אינה שייכת כלל לסוגיה כיצד נברא היקום. הרי אפילו המדע של היום, הדוגל בבריאה על ידי המפץ הגדול, כלל אינו מנסה לענות על השאלה "ומה גרם למפץ הגדול?" ממילא מדוע לא נאמר שהיה זה האלוהים? תשובתי אינה יכולה להיות שייכת לסוגיה הזו, פשוט מפני ש"המשמעות" (של אלוהים) אשר עליה אתם שואלים, כרוכה בהכרח בחובות האדם כלפיו, ועל כך כבר עניתי "אין".

חוסר דיוק בלשון: אפשרות ההטעה שבמטבע הלשון "יהודי חילוני"

1. עד העת החדשה, המלה "יהודי" שימשה קורת-נג משותפת לשני מושגים נבדלים: מושג העם, ומושג הדת. ובצדק, כי עד אז היה במונח איחוד פרסונלי בין שניים אלה. ממילא עד אז המלה "יהודי" הספיקה לשניהם, כי בפועל שניהם היו אחד.
2. רק מאז העת החדשה, ובמיוחד במדינת ישראל, נתאפשר ניתוק עובדתי בין השניים: בין העם לבין הדת. ממילא מאז ראוי כי "יהודי" ייוחד לבן-הדת לבדה; ממילא מאז זועק בן-העם לשם ייחודי לעצמו: "עברי", יהא עברי או כל שם מתאים אחר. רק כך אוכל לכנות את עצמי כהלכה.
- לאום: ישראלי עם: עברי דת: אין.
3. ממילא גם במונחי שאלתכם יש כדי להטעות: הרי ב"יהודי חילוני" לא התכוונתם לאדם דתי אשר אינו מקיים את מצוות דתו, כולן או מקצתן.
4. הוא הדן במלים "יהדות הנמיסטיית" אשר משובצות בשם אגודתכם הנכבדה: הרי לא התכוונתם לדת נאורה.

השופט בנימין כהן היה נשיא ביה"מ המחוזי בתיא

סובלנות נתפשת כחולשה

המסקנה האופרטיבית המתבקשת: יש לשחרר את הפוליטיקה מן הדת ואת הדת מן הפוליטיקה. אנשי "הליגה הקתולית" הצרפתית של שלהי המאה ה-16 היו יצורים פוליטיים, כשם שיצורים פוליטיים הם קנאי ה"קבוצות האיסלמיות החמושות" האלג'יריים או הכהניסטים שלנו. איש מהם אינו מכיר בקיומו של מרחב פוליטי אוטונומי, כפי שהגדיר אותו מקיאווולי לפני קרוב לחמש מאות שנה.

פתרון הבעיה אפוא הוא בשימור המרחב הפוליטי האוטונומי הזה, כשדה פעולתו של האדם לבדו.

במצאות הישראלית, תבנית ההפרדה בין הפוליטיקה לבין הדת קשה לביצוע, ולא דווקא בשל הסחר-מכר הקואליציוני וצרות האופקים של הפוליטיקאים. אלה רק תסמונות עגומות של מציאות מורכבת, פרי ההיסטוריה המיוחדת של העם היהודי. היהדות, שלא כמו הנצרות, היא דת לאומית טוטלית, אשר עצם ההבחנה בין תחום הקיסר ותחום האלוהים, בין הרב ארצית וחרב רוחנית, זרה לרוחה ולהתנסותה ההיסטורית. כיוון שכך, והותנו הלאומית היא אתנית-דתית, הקרובה יותר ל"זכות הדם" (jus sanguinis) נוסח סרביה מאשר ל"זכות הקרקע" (jus sanguinis) המודרנית, כפי שצמחה מן המהפכה הצרפתית. לכן נראית הקונסטיטוציה שלנו כשעטנו של ליברליות מערבית וארכאיים תלמודי, שעטנו שהוא פרי פשרה מייגעת בין מרכיביה השונים והסותרים של זהותנו הקיבוצית. ולכן לא תיעשה כאן ההפרדה המיוחלת בניחות כירורגי, כמו במערב, כי אם בתהליך ארוך וקשה, החייב להיות במהותו מלחמת תרבות של ממש.

על הציבור החילוני בארץ להפנים את הערכים הליברליים-דמוקרטיים וללמוד לכבד אותם ולגונן עליהם, באותו חירוף נפש שאותו מפגין הציבור הדתי בהגנת ערכיו שלו. המשימה לא פשוטה, הן משום רדידות התרבות החילונית הישראלית, והן משום טבעו של הליברליזם עצמו. ואמנם, הליברל הוא מעצם הגדרתו יצור רציונלי, הווה אומר ספקן ופתוח לביקורת עצמית. הוא נטול אינסטינקט העדר, הוא קשה לגיוס, והוא נרתע מבריקדות. אך עליו להבין שהביישנות הקיומית שלו היא בעוכריו. הסובלנות שלו נתפסת כחולשה, נכונותו להקשיב לזולת משולה לחוסר עמוד שידרה, הרציונליות שלו נחשבת ריקנות. סיפור שתי העגלות מבית מדרשו של "יחזון איש" רודף אותו בצדק, שכן הוא עצמו אינו תמיד יודע להעריך את תכולת עגלתו. עליו ללמוד זאת, שלאמלא כן, לא תהיה לו זכות קיום בארצו.

ובכן, האם אלוהים פגטי? כן, אם אנונו נרשה לו להיות כזה.

המערב, שכן השכלתנו וזהותנו הלאומית ספוגות בערכים, בסיסמאות ובמשלים מעולם התניך: שמאל וימין, ישלום עכשיו וגוש אמונים, לכל אחד התניך שלו - ומי יטען שירמיהו פחות "דתי" מיהושע בן-נון, או להפך?

מבחינה זו, אין הדת שונה מהותית מכל מערכת נורמטיבית אחרת, הנסמכת על תפיסת עולם טוטלית - הלאום, למשל, או המעמד, או אף החירות. אפשר כמובן לטעון - ואכן נטען - שהאידיאולוגיות החילוניות הגדולות מתנהגות כמערכות דתיות חלופיות, וזה מן הסתם נכון. אך אין זו אלא טאוטולוגיה, וכידוע, כוחה ההסברי של הטאוטולוגיה דל למדי: אם הכל דת, אזי היכן הדת, וכיצד להתמודד בתופעות הייחודיות של קנאות דתית?

ומכאן לטענתי האחרת. בסמינר לתואר שני באוניברסיטת תל-אביב, ביקשנו למצוא הגדרה אוניברסלית של הפונדמנטליזם הדתי מתוך המציאות של המאה ה-16 במערב הנוצרי - תקופה שבה שילחוב היצרים הדתיים הניב כמה וכמה שיאים עולמיים בברבריות פנטית ורצחנית שלוחת-רסן. די להזכיר שבפגורום אחד, בעיצומן

ההפרדה בין פוליטיקה לדת לא תעשה כאן בניחות כירורגי, כמו במערב, כי אם בתהליך ארוך וקשה של מלחמת תרבות.

של "מלחמות הדת" הצרפתיות, נטבחו בפאריס לבדה כ-3,000 פרוטסטנטים, וברחבי הממלכה כולה, 30,000 בקירוב (ארועי "ליל ברתולומאוס הקדוש", אוגוסט 1572). השימוש האנכרוניסטי במושג "פונדמנטליזם" היה מכוון: הוא איפשר לזהות סטרוקטורות חוצות-זמן ומרחב בהתנהגות קולקטיביות מתוך מניעים דתיים.

המסקנה: פונדמנטליזם דתי הוא פוליטי, או איננו כזה. הבעיה לעולם אינה נעוצה בתכניה התיאולוגיים. הראייה: מתוך הזוועה עצמה, ועל-סמך נימוקים דתיים טהורים, השאובים מתוך אותה הדת עצמה, נולדה בימים ההם במערב הנוצרי הסובלנות הדתית (רי מירי אליאב-פלדון ואלני בר-נביא, "שורשי הסובלנות הדתית בתרבות המערב", זמנים, רבעון להיסטוריה, אוניברסיטת תל-אביב נזמורה-ביתן, מסי' 57, חורף 1996-1997, עמ' 59-66).

אלוהים ניתן להשגה איננו אלוהים.
ג'ון דריסטוס

כבר מותר לא להאמין!

גדעון ברוידא

האל תחוט, מצרים, מאה 4 לפנה"ס

בלי להבין את אלוהים לא אהיה בן תרבות

ירון לונדון

אני מבין את המושג "אלוהים" כמערכת מסועפת של תחושות טראנסצנדנטיות, של אמונות ושל ערכים, שבהם מחזיק חלק גדול מן האנושות.

ענייני במושג הזה אינו נובע מהם, אלא מהכרית חשיבותו בעיצוב עולמו של זולתי, ומכאן גם בהשפעה הנובעת לו על עיצוב עולמי שלי, המחובר לעולמו של זולתי.

במילים אחרות, ענייני ב"אלוהים" הוא פנומנולוגי, במובן שבו משתמשות הפסיכולוגיה והסוציולוגיה במונח "פנומנולוגיה".

אני מכיר בכך שההיסטוריה הכללית וההיסטוריה של עמי הושפעו השפעה מכרעת מן האינטרפרטציות השונות של "אלוהים", וכיוון שאני בן-אנוש ובן-עמי, ומפרנס את רוחי מהישגיו של הגניוס האנושי והיהודי, אני לומד את תפישות האלוהות ומנסה לראותן בעיני רוחו של זולתי.

בלי להבין את "אלוהיו", אקפח את תרבותי, ואולי אף לא אהיה בן תרבות כלל.

של אלהים, קוראים לעצמם "הילוניים", כי זה פתרון פשוט, שעדיין עובד. בעוד זמן לא רב ההגדרה "אני הילוני" לא תספק, ה"הילוניות" איננה העדר אמונה באלהים, אך גם איננה מבטיחה אמונה בקיומו, אלא משמשת מפלט נוח, כמו שטח דמדומים שאיננו מחייב תיחום של זהות כזו או אחרת: "אינני מקיים מצוות, אבל אני מסורתי", "אני מאמין באלהים, אבל אני הילוני", או שומעים תדירות. אבל לא להרבה זמן: החוגים הקיצוניים דוחפים את ה"הילוניים" למצב שבו יהיו חייבים להכריע מהי זהותם, ולאיהי מחנה הם מוסרים את נאמנותם. ההודאה ש"אני מאמין קצת באלוהים" לא תספק עוד לאורך זמן. ההסתתרות מאחרי הגדרות מעורפלות של הזדהות דתית מסוימת תהיה חייבת להסתיים. באמצעות חוקי-המדינה, חוקים מוניציפאליים וחוקי עזר עירוניים, או סתם על ידי אלימות מדרגות שונות, תיווצר מציאות חדשה אשר תחייב כל אחד ואחד מאיתנו לנקוט עמדה ברורה לגבי זהותו הדתית.

לאור כל זאת אחד הדברים החיוביים בהתלקחות העימות בין הדת והמדינה בישראל הוא ההכרח הנובר לעמוד בגבורה בפני השאלות, ימי אני, יבמה אני מאמין או אינני מאמין, יבמה אני ישראלית, ימה הקווים האזומים שלי, יעד כמה אני יכול להמשיך בערפול הקיים בתוכי לגבי יחסי לדתי? עתה מכריחים החוגים הקיצוניים את הישראלי הנוכח והמתפתל לעמוד מול עצמו, ולתת לעצמו ולקהילה כולה תשובה ברורה.

אלה מבינינו הנענים ללחץ ומחליטים לחפש את זהותם במסגרת הדתית, עורכים "חזרה בתשובה", וטוב שכך, מאחר ויש בזאת תרומה חיובית לתחימה הברורה של גבולות הזהות של חלק זה של האוכלוסיה. אלה שאינם בוחרים ב"חזרה בתשובה" יהיו חייבים, במקדם או במאוחר, להחליט לאן פניהם מועדות, מאחר והגורמים הקיצוניים יחייבו אותם לקבל, או לדחות, מציאות חדשה, ולצאת מצילו המרדים והנעים של הסטטוס-קוו.

סובלנות תפנה את מקומה להקצנה לשני מחנות ברורים, במקומם של המחנות הרבים והמגוונים הקיימים היום. הנסיון הנעשה כעת לגשר או לפשר בין שני המחנות האלה עלול להיכשל, כפי שנכשלה תנועת "ברית שלום" בנסיונה התמים-משהו לפשר בין הערבים ליהודים בשנות העשרים והשלשים.

רבים מבינינו אינם מאמינים כלל באלהים, או, לפחות, מטילים ספק בקיומו. אחרים נתקפים בעירפול-חושים ובלבול כאשר הם נדרשים לסוגיה הזאת. אמירה ברורה וחד משמעית על העדר אמונה באלהים, או על שלילת קיומו מכל וכל, היא עדיין בחזקת בל-ייעשה במקומותינו. הסטיגמה הרובצת על "הודאה" מעין זו - משל היתה הודאה באשמה נוראה ועבירה של ממש על החוק - דומה מאד לסטיגמה שרצצה עד לפני זמן לא רב על "יורדים": מי אינו זוכר את התגובות המתפתלות של אלה היושבים בלוס-אנג'לס 22 שנה, אבל הם "כבר חוזרים"? או, "אני, יורד? מה פתאום. אני נוסע לעשות קצת כסף וכבר חוזר!" עתה רובצת סטיגמה דומה על אלה ה"יורדים", רחמנא ליצלן, מן האמונה באלהים אל שדות הניכר הטמאים של העדר-אמונה.

האפשרות להודיע בריש-גלי, קבל עם ועדה, "אני אינני מאמין בקיומו של אלהים!" היא אפשרות שאיננה קיימת בתודעתם של רבים מאד מאיתנו. היא נתפסת באורח אוטומטי כמקפלת בתוכה שלילת הלגיטימציה להיות חלק מהלאום הזה ומהמדינה הזו. מרוב דברי-דמגוגיה וסכסוך הגדרות, התערבבה שאלת האמונה באלהים בנושא זכותם של הישראלים להיות בארץ ישראל, כך ש"אם אינך מאמין באלוהי אבותינו ואמותינו, אין לך זכות להיות כאן!" ואוי לאותו איום! מול טענה דמונית ומפחידה שכזו עומדים רבים מאיתנו בפה פעור וללא מענה. איום "משכנע" כזה מחייב אותנו להמיר את העדר אמונתנו באלהים בתמרוניים מילוליים מפותלים, ואולי אף פסיכולוגיים. העדר אמונה באלוהים נחשב ככפירה, כמו באותם ימים שהיתה זו כפירה לטעון שכדור הארץ עגול או שכדור הארץ טובב את השמש. הוא נחשב למחשבה "שמאלנית", או לסימן מובהק של "היעדר תרבות". אדם המודיע כי איננו מאמין בקיומו של אלהים, כפי שהוא גם איננו מאמין בקיומו של סופרמן, נשאל מיד "למה לא?", בעוד שאדם מאמין לעולם איננו נשאל "למה אתה מאמין באלהים?", אף כי קיומו של זה לא הוכח מעולם.

רבים מאיתנו, אף שאינם מאמינים בקיומו

גדעון ברוידא היא כלכלן

ירון לונדון הוא עיתונאי

אהבת נפש האדם לאלוהים אינה אלא חלק של האהבה האינסופית, שאלוהים אוהב בה את עצמו. ברוך שפינוזה

ילדים מדברים על אלוהים

תלמידי כיתה ה' מבית ספר 'משה הסי' בתל אביב בשיחה חופשית על אלוהים

אורן: אם נראה אותו כל יום, הוא יהיה פחות קדוש והאנשים לא ייחסו חשיבות למשמעות הקדושה של אלוהים.

אורטל: אלוהים מסתתר, כי אם הוא היה מסתובב, הינו חושבים שהוא כמונו.

עדי: אלוהים לא מראה את עצמו כי הוא רואה ואינו נראה.

שלי: הגעתי למסקנה שאלוהים קיים, אבל אני לא מאמינה בניסים שלו. הוא בעצם סתם יושב בשמיים. הוא ברא את האנשים אבל הוא לא אחראי עליהם.

גיל: אף פעם לא האמנתי שיש אלוהים אבל כיבדתי את מי שחשב שיש אלוהים.

מי יצר את אלוהים?

שירי: אני רוצה לדעת, מי יצר את אלוהים?

דפנה: לדעתי היה פיצוץ ואז נוצרה הדמות שקוראים לה אלוהים.

שלי: אני חושבת שלפני אלוהים היו הרבה חיות, ואז הנשמה שלהם עברה למשהו אחר שקוראים לו אלוהים. הימשהו הזה ברא את אדם וחווה, והם הולידו את העולם.

תום: לדעתי, האדם לא יצר את אלוהים כי כשאלוהים היה חי אף אדם לא היה.

שלי: יכול להיות שהאדם יצר את אלוהים, ויכול להיות שזה להפך.

נתי: ממתי אלוהים קיים? אולי לפני בני ישראל?

רון: לדעתי, כשמונו הדינוזאורים, אלוהים שאב את הכוח שלהם ויצר את עצמו.

חגי: הדינוזאורים היו קודם, אז איך יכול להיות שאלוהים יצר את היקום?

יוסי: מי ברא את הדינוזאורים?

תום: אמא של אלוהים, כי גם לאלוהים יש משפחה.

מי נתן שם לאלוהים?

אורטל: מדוע קוראים לאלוהים דווקא בשם זה? אורן: בגלל שאל זה משהו ששולט, זאת מילה גדולה.

יוסי: יש יהוה, יש אלוהים, יש בורא עולם, יש רחמן, יש שם, יש אלוקים, יש אדוני.

גל: אני חושב שאין אלוהים,

כי אם היה אלוהים

אז מה יש לו

להסתתר בפנינו?

שלא נחשוב שאלוהים הוא אמונה טפלה? **תום:** הוא לא אמונה טפלה כי לכל ארץ יש את האל שלה.

שלי: יש הרבה סוגים של דתות. כל אחד קורא לאלוהים בשם אחר וכולם מאמינים באותו אלוהים?

אסף: אני בטוח שאלוהים קיים. בתכנית של רפי רשף אדם חוזר לחיים וסיפר שהוא ראה את הכל מלמעלה.

תום: הוא חלם בהקיץ.

גל: אני חושב שאין אלוהים, כי אם היה אלוהים אז מה יש לו להסתתר בפנינו? **נתי:** אלוהים לא רוצה שנראה אותו, כי אם הולכים ברחוב ורואים אותו אז זה לא שווה כלום. הוא נותן רק סימנים.

עדי: אם מישהו ילך ברחוב ויראה את אלוהים, הוא יראה סתם רוח, ואז זה יערער את האמונה והוא יתחיל להאמין במישהו אחר.

ישנה דמות מסתורית, המרחפת לה בין כתלי בית הספר במשך 12 שנים, מצויה בעיקר בשעורי התנ"ך, אך גם, לעיתים, בשעורי ספרות והסטוריה. יש לה כינויים רבים אך אין איש מעז לקרוא לה בשמה המפורש. המורים מדברים אודותיה, התלמידים אנוסים לקרוא, לעיתים אף לשון, דברים שנכתבו עליה, אך תמיד במרומז, בעקיפין, "בכאילו", אף פעם לא ישר ולעניין. היא נוכחת - נעדרת. על פי רוב מתעלמים ממנה, למרות שהיא ציר מרכזי של עלילות רבות. מניחים את קיומה כדבר המובן מאליו ובה בעת כמשהו טמיר, בעייתי, שמוטב לא לגעת בו, להזהר מפניו, לשבש את שמו כדי לא ליפול למלכודות נסתרות.

קוראים לה, לדמות, אלוהים, אך יש לה בטקסט עוד אינספור כינויים.

מערכת "יהדות חופשית", ביקשה מנעמי מעודד, מנהלת בייס יסודי "משה הסי" בתל אביב, להכניס את 'אלוהים' אל בית הספר - לדבר עליו, לתאר אותו, לצייר אותו, לנסות להמחישו בעיניים של ילדים בני 7 ובני 10 ובני 12. משהו מהדברים שנאמרו מובא כאן, בשיחתם של ילדי כיתה ה' על הנושא "מיהו אלוהים".

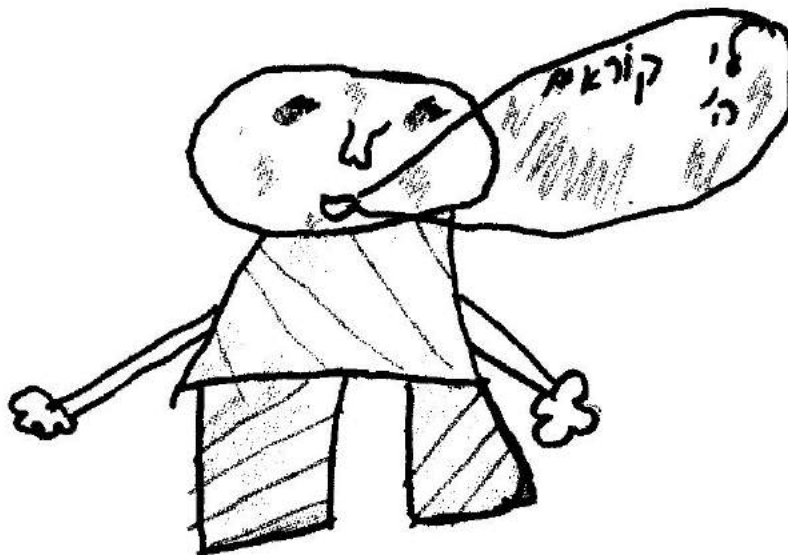
האם יש אלוהים?

גיל: אני חושב שאין אלוהים, כי נראה לי קצת מוזר שהוא ברא לא רק את היהודים אלא גם עמים אחרים, אז איך זה שרק היהודים מאמינים בו?

חגי: בשעור ספרות למדנו שהאדם המציא את המיתולוגיה היוונית, אז למה שהאדם לא ימציא את אלוהים?

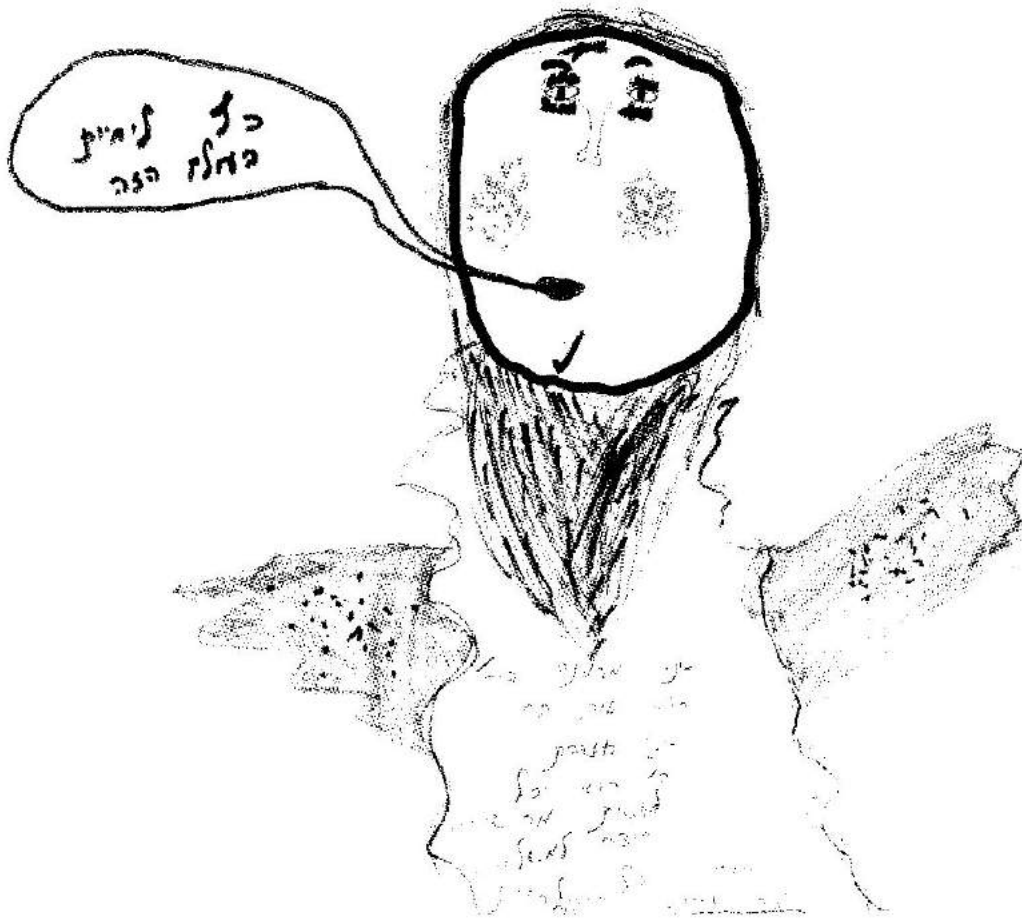
קוני: במיתולוגיה היוונית המציאו כל מיני תשובות לתופעות שונות, אז למה שלא ימציאו גם מיתולוגיה יהודית, בשביל להסביר את התופעה של אלוהים?

חגי: אנהנו חושבים שאמונות אחרות הן אמונות טפלות. מדוע

ציור של לואיז נתן, בייס "משה הסי", כיתה ב-1

אילו קיים היה אל טוב היה ליבו נרעד מרוב הצער שבעולם.
גיאורג היים

ציור של נטע סולני, כיתה ב' 1

האם אלוהים ברא את האדם?

עדי: לדעתי, בדור הקודם היינו קופים, והקופים היו חכמים ואז אלוהים ברא את האדם ונתן לו את החוכמה של הקופים.

אורי: מהתורה של דרווין אנחנו יודעים שישנה חוליה חסרה בין הקוף לאדם. לפי דעתי האדם התפתח מהקוף.

תום: אלוהים ברא את הקוף, והקוף ברא את האדם. זה היה תהליך, לאדם הקדמון היה זנב ואחר כך הוא התפתח לאדם.

חגי: יש הוכחה שהאדם הוא התפתחות טבעית, שהוא חלק מהטבע.

סי כתב את התנ"ך?

אלעז: האם התנ"ך הוא אגדה?

דפנה: לדעתי זו אגדה בגלל שלא יודעים אם זה באמת קרה. לדעתי, אנשים המציאו את הסיפורים והם לא קרו באמת.

חגי: האדם כתב את התנ"ך.

אסף: איך ידעו בתנ"ך שיגאל עמיר ירצה את רבין?

שלי: אלוהים לא אחראי

על המעשים

ונותן להם לקרות מעצמם.

כל הדברים שקורים

הם תאונות.

שלי: לפי דעתי הרבנים ממציאים דברים כי הם רוצים תשובות ורוצים להפחיד את האנשים כדי שיעשו דברים טובים.

על טוב ורע, על שכר ועונש

יוסי: מי שעושה טוב מקבל טוב. מי שעושה רע מקבל רע.

תום: לא נכון. מי שחטא, אלוהים יכול לתת לו עוד הזדמנות, זה תלוי במעשה שעשה.

עורך רשימה של מעשים ולפיהם הוא מחליט אם להעניש את האדם או לא. **שלי:** לדעתי, אלוהים לא אחראי על המעשים ונותן להם לקרות מעצמם. כל הדברים שקורים הם תאונות. אלוהים לא אחראי על כלום.

גיל: אם אלוהים ברא

את כל העמים

איך זה שרק

היהודים מאמינים

בו?

אורטל: כשיש מעשה רצח או הרג זה לא בגלל אלוהים. אלוהים לא אחראי לרצח רבין ע"י יגאל עמיר.

לינדה: רוב הילדים שאלו למה אלוהים הרג את החיילים? אולי הוא רצה לתת לכל אחד מהם את המקום הראוי לו - לחיילים גן עדן, לרוצחים ולפושעים גהינום.

אורי: אולי הוא חשב שהם יחטאו ורצה שהם ימותו טהורים כדי שיעלו לגן העדן?

דפנה: לדעתי זה לא נכון, עובדה שבאסון המסוקים בגליל, נפגעו חיילים שעשו מעשים טובים ולמרות זאת קיבלו רע.

אורי: הכל בידי אלוהים. אפילו אם לא עשית רע הוא מעניש כדי ללמד אחרים ולהסיק מסקנות.

נתי: אלוהים רוצה לנקום. הוא הרג את החיילים בגלל כל החטאים.

גיל: אורן טועה. אפילו אם אלוהים רוצה שאנשים שעושים דברים רעים יסיקו מסקנות, למה האנשים שעושים דברים טובים, צריכים לסבול?

קובי: לאלוהים נמאס שחלק מהאנשים הם טובים וחלק רעים. הוא רוצה לעשות עם חדש. הוא הורג את כל מי שעשה חטאים. אולי החיילים עשו טעויות בילדות?

רוי: אלוהים מעניש אותנו כדי שנלמד לקח.

עדי: הוא יכול ללמד אותנו בדרך אחרת. **אתי:** כשסבא שלי נפטר שאלתי את השאלה הזאת. הרב הסביר לי שזה כמו גינה שיש בה פרחים שנבלו ובמקומם באים פרחים אחרים.

גל: החיילים עשו דברים חמורים וזה היה מגיע להם.

רותי: יש ספר טוב ויש ספר רע. אלוהים

תודה לאל, אני אתאיסט.
לואי בנואל

אלוהים כפיקציה משפטית

חיים ה. כהן

הפיקציה המפורסמת ביותר היא איצטלת המלך כשליח האלוהים. מכאן שאי ציות לחוקיו נחשב לחטא נגד האלוהים

בעצם, חקיקה פרלמנטרית: הרודנים מביאים חוקיהם לאישור פרלמנט המורכב מעושי דברם, חברי מפלגתם היחידה, שאם אינם עושים רצונם, דמם בראשם. אך, פיקציה פרלמנטרית זו היתה נהוגה לא רק ב מ ש ט ר י י ם ה ט ו ט ל י ט ר י י ם הקומוניסטיים ולא רק בגרמניה, באיטליה ובצרפת תחת השלטון הפאשיסטי, כי אם גם במשטרים מונרכיים, כאשר המלך ריכז בידיו את כח החקיקה, והאישור הפרלמנטרי בא כדבר שבשגרה, מתוך פחד ויראה. פיקציה אחרת היתה ה ה ת ג ל מ ו ת , הפרסוניפיקציה של השליט בעם - כמאמר לואי ה-14 - "המדינה לואי אני". אך הפיקציה המפורסמת ביותר והנוגעת ישירות לענייננו, היא איצטלת המלך כשליח האלוהים.

אלולא רצון האלוהים לא היה המלך מלך

יש רגליים לסברה שהתיאוריה הנוצרית של השליחות האלוהית של המלך מקורה במקרא: כבר מלכיצדק מלך שלם, בן זמנו של אברהם אבינו, נקרא "כוהן לאל עליון" (אם כי אפילו לא היה עברי כאברהם); גם שאול ודוד, גם צדקיהו ויאשיהו, היו משיחי ה', כאילו השמן שמשחו בו את המלכים הביא עליהם את קדושתם כבחירי אלוהים, "יומכוה המשיחה צלחה עליהם מיד רוח ה'" (אנציקלופדיה מקראית ד' 1101). וכשם שהמשיח לעתיד לבוא הוא שלוחו של האלוהים, כן משיח ה' שבעבר היה שלוחו של אלוהים. מכאן ראו עצמם המלכים הנוצריים בימי הביניים כשליטים "בחסד

המחוקק ברורה ופשוטה על פניה. לכן היו שאמרו שהפיקציה הנורמטיבית מאבדת זהותה ואופיה כפיקציה עם חקיקתה, והופכת לסתם נורמה חקוקה - אך גם לפי הסוברים כך נשארה הפיקציה הרעיונית, או הערטילאית, התשתית המקורית לחקיקת הנורמה.

הפיקציה "הדמוקרטית" הבאה להסמך את הרוב במקום הכל, ממלאת צורך משפטי חיוני הנובע מן העובדה שאין דרך בני אדם להסכים כולם בכל דבר. מוטב לשקר - ובלבד לאפשר הליכים תקינים וטבירים של קבלת החלטות וחקיקת חוקים. אני מזכיר פיקצית הרוב בהקשר

פסל האל בודהה, רונן

לחקיקה הדמוקרטית - אך היא קיימת, כידוע, לכל מיני צרכים אחרים כבר בחוקי קדם. ענייננו בחקיקה; ולענין זה מסתבר כי הפיקציה הדמוקרטית ההיא אינה ראשונה בפיקציות המונחות ביסוד הליכי חקיקה. שליטים אבסולוטיים, למשל, שחוקקו על דעת עצמם ומבלי להיזקק להחלטת רובו או כולו של העם, ראו צורך לעטוף חקיקתם במעטה של פיקציות, אם להעניק לחוקיהם יותר יוקרה וסמכותיות, אם לפאר עצמם בהשראות על-אנושיות, ואם להסחית את הזעם על גזירותיהם משכמם שלהם אל כח עליון שאין להם שליטה עליו. בדורות האחרונים היתה הפיקציה הנפוצה ביותר

הפיקציה המשפטית היא מעין שקר לבן וכשר - שקר שאינו בא להטעות או לרמות, אלא שקר הבא להועיל ולהיטיב. היא מעין טכניקה המניחה קיום עובדה או מצב שאינם קיימים באמת, ומטרתה להשיג תוצאה משפטית רצויה. נמשלו הפיקציות לקביים שעליהם נשענים מחוקקים ושופטים בלכתם בדרכם אל הצדק: מוטב, אמרו, להשען על קביים מלאכותיים, ובלבד שלא למעוד או להתחלק, או להיעצר או שלא להתקדם בדרך. כשמחוקק משתמש

בפיקציה, הרי הפיקציה היא נורמטיבית או דוגמטית: עצם סמיכת ידו של המחוקק על שקר עובדתי, הופך שקר זה לאמת מחייבת. אחד ההבדלים העיקריים שבין פיקציות שכאלו ובין מיתוסים, אמונות טפלות והזיות למיניהם הוא שהמחוקק המשתמש בפיקציה יודע היטב שהיא שקר, אפילו אם הוא מציג אותה כאמת; ואילו המאמינים במיתוסים שכאלה מאמינים שאמת לאמיתה הם, או לפחות חוששים שעלולים הם

הפיקציה של השליח כשליח אלוהים

יש שהמחוקק מגלה את הפיקציה הנורמטיבית בלשון מפורשת: רואים דבר פלוני כאילו אין הוא פלוני אלא פלמוני (למשל רואים ילד מאומץ כאילו הוא

הילד הטבעי של המאמץ). אך יש גם שהפיקציה, בתורת שכזאת, אינה באה לידי ביטוי מפורש אלא נחבאת בלשון החוק - ואנו בפיקציה כזאת עסקינן. כשאומרים שחוקים נעשים בישראל על-ידי הכנסת, מתחבאת באמירה זו פיקציה נורמטיבית - והיא שרואים רובה של הכנסת כאילו היה כולה (יורבו ככולו דמי). הוראת החוק שהולכים אחר הרוב, אינה מגלה על פניה שאין היא אלא פיקציה - ואין צורך שתיגלה, כשהקביעה הנורמטיבית של

חיים כהן הוא סגן נשיא בית המשפט העליון- (בדימוס)

האמונה היא עינוי מפורז. עלינו ליצור רמות מהפחד ולברוא לה אלוהים. אנטוניו בלוך, במרט "החוקים השביעי" של בריגמן

אלוהים: המוני העם ראו בהם ממלאי מקומו של אלוהים על אדמות, ואי ציות לחוקיהם נחשב לחטא נגד האלוהים. (מספרים על אחד האפיפיורים הקדומים, הילדברנד, שרגו על השגת גבולו בידי המלכים, עד כדי שהכריזו שהם אינם אלא שלוחי השטן). האמונה הכללית היתה שאילו לא רצון האלוהים, לא היה המלך מלך ולא היה בידו כח השלטון וסמכות החקיקה; לכן היה בציות לחוקי המלך משום עשיית רצונו של האלוהים. וכך כתוב כבר בברית החדשה: "כל אדם ייכנע לרשויות הממונות עליו. כי אין רשות כי אם מאת האלוהים, וכל רשות היא צו האלוהים. לכן כל המתקומם לרשות, ממרה פי אלוהים, והממרים ישאו עונם" (אגרת פאולוס אל הרומאים: 1,13-2). ואם כל רשות כזו, המלך על אחת כמה וכמה.

המחוקק מתפתה להתחזות כדובר מוסמן של אלוהים

ואולם אין להניח כי כל מטרת הפיקציה של שליחות אלוהית היתה אך הבטחת הציות בלבד; למעשה לא ניתעו ההמונים בשום תקופה ובשום מקום מלחטוא חטאים דתיים, ומה גם שצריכים היו להתוודות עליהם ואולי לעשות מעשה קל של כפרה עליהם, כדי שיהיו חונפים ונקיים מן החטא. מאידך גיסא, לרשות השליטים עמדו כוחות משטרה וצבא, שלא הצטיינו במעצורים פקודתיים או נפשיים, ומסתמא לא התקשו, כולי האי, לאכוף ציות לחוקיהם. אין זאת כי אם עמדו לנגד עיניהם מטרות נוספות, ואולי חשובות יותר. הראשונה היא

השאיפה להנציח את החוק. הנציחה הטבועה בחוקי האלוהים, כאילו מטבע בריאתם, פיתתה מחוקקים רבים להתחזות כדוברים אלוהיים מוסמכים, מבחינה פסיכולוגית, כל מחוקק (ובמידה מסוימת, כל מחבר) שואף בליבו לעמידת יצירתו במבחן הדורות, שלא תישכח ולא תבוטל; ואולי אין לתמוה ששליטים ומנהלים הזדהו עם שלוחי האלוהים שנחה עליהם רוח הקודש - מאלה

שייצר הנצחיות שבלבם הוא מודע להם, והם פעלו לסיפוק, ומאלה שכליבם שאיפת האלמוות היתה משטה אף מבלי שהיו תמיד מודעים לכך.

הנציחיות הטבועה בתוך האלוהים, כאילו מטבע בריאתו, פיתתה מחוקקים רבים להתחזות כדוברים אלוהיים מוסמכים

לצד יצר הנציחיות הסובייקטיבי, קיימת גם מדיניות חקיקה אובייקטיבית. כבר בתקופות קדומות ניכרת מגמה להבטיח יציבות לחוק, על-פי רוב בהוראה מפורשת שאין לשנותו ואין להשיבו. הבטחת היציבות היתה לא רק אינטרס של אלה שהחוק עליהם, כי אם בעיקר ענין לתיפקוד יעיל ובטוח של מערכות המשפט או הדת; גם מבחינה עיונית וגם מבחינה מעשית, היתה יציבות הממשל והשלטון תלויה ביציבות המשפט והדת - ויציבותם אמנם היתה יוקרתם.

פיקציה עתיקת יומין - האל הוא מקור החוק

החשיבות הנודעת לפסיכולוגיה של ההמונים אף עולה על זו של הפסיכולוגיה והמוטיבציה של המחוקקים. האמונה בסדר-עולם אלוהי, בכל-יכולתו ובכללי-חכמתו של אלוהים, כמותה כאמונה בחוק אלוהים כמגלם ומבטיח סדר זה, ובהתגלמות הצדק העילאי והאמת הצרופה.

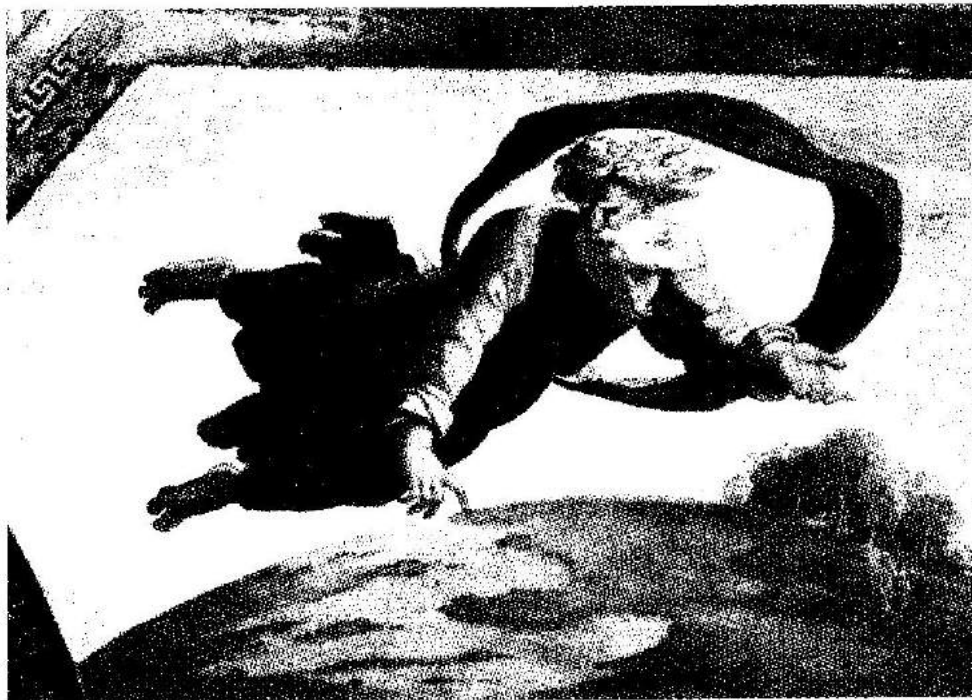
בעלותו לדרגה אמונתית, נעשה החוק - כמו הדת עצמה - נושא לסגידה. הדברים האלה אמורים היו בחוק שבא מפי אלוהים בכבודו ובעצמו; בהעדר גילוי שכינה לחקיקה חדשה ושופטת, העבירו ההמונים את אמונתם זו לחוקיהם של אלה שהוסמכו, או התיימרו, לחוקק בשם אלוהים ומטעמו.

הפיקציה של ייחוס אישיותו של המחוקק או מעמדו לאלוהים, אינה אלא תולדה של פיקציה שקדמה לה, והיא שהאלים, או אל אחד, נתנו חוקיהם בעצמם. פיקציה זו עתיקת יומין היא, והיא מצאה מקומה בכל שיטות הדת והמשפט הקדומות. השומרים מייחסים חוקיהם לאל חני ולאל ניסבה; חמורבי הצהיר שהחוקים שחקק הם פרי רוחו של אל השמש; האטרוסקים האמינו שחוקיהם התגלו להם מפי האל טאגס; הכרתים קיבלו חוקיהם מן האל יופיטור; הספרטאים מן האל אפולו, היוונים מזאוס ובנו רדמנטוס והרומאים מן האלה אגריה; ואפשר להוסיף עוד על רשימה זו. עיקר מעיקרי אמונת האיסלם הוא שכל מילה ומילה בקוראן יצאה מפי אלוהים באזני המלאך גבריאל, והוא שמסרן, ברוח הקודש, לנביא מוחמד. רק הנוצרים מודים שחוקיהם הקדושים הם מעשי ידי אדם. המסורת המוסלמית ניוונה - או קיבלה השראתה - מן המסורת היהודית.

ההבדל בינו לבין האחרים

מעיקרי האמונה היהודית הוא שמשו רבנו קיבל את התורה כולה מפי האלוהים: "האומר שאין התורה מעם ה', אפילו פסוק אחד, אפילו תיבה אחת, אם אמר, משה אמרו מפי עצמו,

הרי זה כופר בתורה, וכן הכופר בפירושה שהיא תורה שבעל פה והמכחיש מגידיה" (לשון הרמב"ם, הלכות תשובה ג ח). "המכחיש מגידיה" הוא הכופר באמונה, שמה שהורו חכמי התלמוד "דברי אלוהים חיים" הם (עירובין יג,ב). האמונה באלוהי ישראל - גם האמונה באלוהיות תורתו במשמע: לאמיתו של דבר, התורה היא אשר בה מתגלה לנו האלוהים - לא היו רק חוקים, כי אם גם כל סגולותיו ונפלאותיו. טול

מיכאל אנג'לו: "אלוהים בורא שמים וארץ", 1511

אתה חושב שאלוהים נטש את המקום הזה? אתה מכיר מקום בו האלוהים היה מרגיש בבית? אדסו ב"שם הורד", אימברטו אקן

אותו מרצונו, סימן וראיה הוא שאין הוא חוק אלוהי. שפינוזה מונה עוד שלושה סימני היכר של חוק- אלוהי-טבעי, ואלה הם: ראשית, אין הוא זקוק לכל אימות היסטורי, כמו למשל בסיפורי ניסים

שפינוזה: מצוות האלוהים אפשר שייקראו מפני שהן ניתנות לנו כביכול ע"י האלוהים עצמו במידה שהוא קיים ברוחנו

ונפלאות שנעשו בידי אלוהים או בהשראתו; כשם שאינו זקוק ל"נילווי שכניה". שנית, אין הוא "דורש טקסים" ואין הוא תלוי בשום פולחן; ושלישית, הציות לו אינו מביא שכר והפרתו אינה גוררת עונש; "השכר היחיד של החוק האלוהי הוא להכיר את החוק עצמו, דהיינו האלוהים, ולאחוז אותו מתוך חירות אמיתית וברוח שלמה ויציבה" (שם).

אך לא כל אשר מתיימר להיות, או הוצג, כאילו הוא "חוק אלוהי", מסוגל להיות ראוי לתואר זה - שכדי להיות "אלוהי", הדעת נותנת שצריך להיות צדק צרוף, ישר, חכמה, תבונה, טוב ומיטיב. אין חוק נעשה חוק-צדק באשר מציגים אותו כאלוהי, אלא חוק יכול ומסוגל להיות אלוהי רק כאשר הוא חוק-צדק. די בעובדה שיש בחוק המתיימר להיות אלוהי הוראה בלתי צודקת או בלתי מוסרית, כדי לשלול ממנו כליל אפשרות אלוהית. המיוחסות לאלוהים בכתבי הקודש - "דבר האלוהים" - אם במישרין ואם מפי נביאים בשמו - ניכרות כחוק אלוהי אמיתי רק על-פי תוכנו; ואין בנמצא שום תוכן "אלוהי" אלא אהבת החסד, הצדק, הישר ומילוי החובה (פרק יב, שם). אלו הן התכונות האמיתיות, גם כשהן נמדדות באמות-מידה אנושיות, ללא הבחנה בין הצדק האלוהי והצדק האנושי: הרעיון המונח ביסודן הוא שרצון האל הוא שהאדם יהיה טוב ולא יהיה רע. ואם כי נחה על חוקים שכאלה רוח הנצח, שהרי רצון האל אינו יכול להיות מוגבל בזמן - על כל פנים שונים הם מן החוק-אלוהי-טבעי, שהרי יכול אדם להפר אותם ולהיות רע ולא טוב (מאמר פוליטי ב, 22).

כתבי הקודש מלאים חוקי בשר ודם המוצגים כחוקים אלוהיים

כל החוקים האחרים המיוחסים לאלוהים הם, לאמיתו של דבר, חוקי אנוש - ואין נפקא מינה שהחוק הוא בעל תוכן דתי מובהק, כמו דיני הפולחן והקורבנות, או דיני תלמוד-תורה. כל החוקים נעשים בידי אדם לתכלית מעשית: אם לעשות חיי האדם בטוחים או נוחים יותר, ואם לספק

ממצריים, אולי יש צורך בראיה שגם ייחוס התורה למוצא פיו לא היתה אלא פיקציה, שתכליתה היתה לא רק להכניס מורא התורה בלב העם, אלא בעיקר להציג בפני העם את אלוהיו, אלוהי האמת, הצדק והמשפט. הראיה דרושה, לאו דווקא משום שכה רבים מאמינים באלוהיות התורה: את אלה שום ראיה לא תשכנע בלאו הכי, ולא עמהם אנו מתפלמסים; הראיה דרושה לסתום פיות האומרים שרק חוסר האמונה באלוהים מונח ביסוד הטענה שיש כאן פיקציה בעלמא.

חוק אלוהים בנוסח שפינוזה

זכות היוצרים לראיה זו מגיעה לשפינוזה. גלוי ויזוע שהוא האמין באלוהים - אם כי האלוהים שלו אינו דומה עוד לאלוהי ישראל כפי שזה מצטייר בכתבי הקודש. אבל הנחת היסוד לסברתו שהתורה אינה "משמיים", היא האמונה שאלוהים כל-יכול וכל-יודע אמנם שולט ביקום. לא זו בלבד אלא הוא גם עושה חוק: הרי הוא "החוק האלוהי הטבעי", שהוא חלק מן הבריאה ומתגלה בחוקיות הטבע. ויש עוד "חוק אלוהי" המתגלה לא בטבע היקום אלא בלב האדם: הוא החוק הפנימי המביא אדם לידי הכרת אלוהים ואהבתו: "אפשר שייקראו כשם מיוצרות אלוהים, מפני שהן ניתנות לנו כביכול על ידי האלוהים עצמו במידה שהוא קיים ברוחנו" (מאמר תיאולוגי מדיני, פרק ד').

עיקרו של החוק-אלוהי-טבעי הוא שכמותו ככל חוקי הקוסמוס חל הוא על האנושות כולה; אין אדם אשר יכול להימלט ממנו או להפר אותו - החוק האלוהי קיים ופועל, בין אם רוצה האדם ובין אם אינו רוצה: אם אדם מסוגל להפר

מאתנו את התורה, ואין אנו יודעים ולא כלום על קיום האלוהים ומהותו.

כל העמים סביבנו קיבלו חוקיהם מפי האלים שלהם ובהשראתם; גם ישראל מקבל חוקיו מאלוהיו - אבל אין בכל האלים עוד אל אחד כמותו (שמות טו, יא), ואין בכל חוקיהם שלהם "חוקים ומשפטים צדיקים ככל התורה הזאת" (דברים ד, ח). ההבדל בינינו לבנים אינו שלהם יש אל מחוקק ולנו אין; ההבדל הוא בטיבם ובגדולתם של אלוהי ישראל וחוקיו שלו, לעומת נחיתותם - או מיאוסם - של האלים ההם ומוצא פיהם. לא כל שכן כשאלוהים הם אלילים שעניינם להם ואינם רואים, פה להם ואינם מדברים, גרון להם ולא יהגו (תהילים קטו), וכל ייחס אליהם, של חוקים כלשהם, מופרך מניה וביה. ואמנם לעניין חקיקתם של אלילים אין צורך בראייה שייחוס חוקים אליהם אינה אלא פיקציה - וכיום איש לא יחלוק על כך. אבל אין ספק שעובדי האלילים האמינו באמונה שלמה

ייחוס התורה למוצא פי האל לא היתה אלא פיקציה, שתכליתה לא רק להכניס מורא התורה בלב העם, אלא בעיקר להציג בפניו את אלוהיו

שהחוקים באו מפי אלילים - והפיקציה היתה חיונית, אם רצו להכניס בליבם יראת החוק.

לענין חקיקתו של האל האחד והיחיד, אשר מטעמו הוציא משה את בני ישראל

אפיס, אל מצרי, מאה 11 לפנה"ס

אלוהים מת עקב הבחירה הקיומית של האדם המודרני. האדם המודרני בחר בתחום של העדר קדושה. הוא קיבל עליו אוטונומיה. הוא מספיק לעצמו. הוא הפך את עצמו ליצור נטול קדושה. מוריצה אליאדה

לו צרכיו הדתיים.

שפינוזה נותן שלושה סימני היכר גם לחוק האנושי, ואלה הם: ראשית, שהשכר על שמירתו והעונש על הפרתו הם מוחשיים - להבדילם משכר או עונש בחוק האלוהי, שהם נפשיים בלבד. שנית, שטעמי החוק ומטרתו הם חברתיים ותועלתיים ולא מוסריים בלבד; ושלישית, שהחוק שם את הדגש על מעשים ומחדלים הניתנים להוכחה, ולא על אמונות, דעות ומחשבות. עם "שכר מוחשי" נמנים כבוד, עושר, בריאות, סיפוק צרכי דת ותרבות וכיוצא באלה; השכר "הנפשי" אינו אלא אושר ושלווה הנפש; "עונש ממש" הוא מיתה,

מאסר, מלקות או קנס; ואילו "עונש נפשי" אינו אלא מוסר כליות. נמצא שכתבי הקודש מלאים חוקי בשר-ודם המוצגים כחוקים אלוהיים. ועל שום מה הוצגו כך, על שום שההמון לא היה מקבלם על עצמו ונכנע ומציית להם, אילו היו רק פרי שרירות ליבם או שיקול דעתם של בני אדם שכמותם. כדי שהמונים יקבלו על עצמם עול החוק, הוא צריך לבוא מפיו או בהשראתו של בעל סמכות עליונה, כח עליון, שסיפורי מעלליו (שבכתבי הקודש) מוכיחים שידו החזקה נטויה תמיד לנקום אימות ונוראות במפרי חוקיו. מאידך גיסא, כדי גם לעודד את הממונים ולא רק להפחידם, "הכניס משה את הדת למדינה" והרבה הבטחות אלוהיות של ברכה ושגשוג (מאמר תיאולוגי מדיני, פרק ד).

והוא שאמרנו: אלוהיותו של החוק אינה עוד תורה תיאולוגית, כי אם פיקציה משפטית: מציגים את החוק כאילו הוא אלוהי, כדי להשיג מטרה משפטית רצויה. גם חוק אלוהי אמיתי, של חסד וצדק ויושר מופשטים, אין לו נפקות משפטית ואין הוא נכנס בגדר דין אלא אך מכוח חקיקה ממלכתית: "אין הצדק מקבל תוקף של דין אלא מכח החלטתם של אלה שיש הסמכות לשלוט, ואין לו לאלוהים שום מלכות מיוחדת על בני האדם אלא אך באמצעות המחזיקים בשלטון" (שם, פרק יט), לשון אחר: חוק אלוהי אינו בגדר "חוק" כמשמעותו המשפטית, כל עוד לא נחקק בידי בשר ודם; עד לחקיקתו בידי אדם הרי הוא בגדר מיצווה דתית המסורה לאמונתו ולמצפנו של כל יחיד.

מה פלא שתורתו של שפינוזה עוררה פלצות וסלידה אצל הרבנים, וגם תיאולוגים לא יהודיים רבים דחוו בשתי ידיים. היא משמיטה את הקרקע מתחת לאפשרות, או לפחות לסבירות, של קבלת אלוהיותה של התורה כאמת, ומציגה אלוהיות זו כיומרות של מחוקק בשר ודם. לדידי, קשה - אם לא בלתי אפשרי - הוא לסתור טענותיו של שפינוזה: כיצד זה סובל אלוהי

הצדק והרחמים את חלוקת האנושות לאדונים ועבדים; את האכזריות כלפי עובדי אלילים, שגם אותם ברא כביכול בצלמו (י"לא תחיה כל נשמה); את ההפלות בין איש ואשה, ששניהם ברא כביכול בצלמו; את הקללות האיומות ומעשי הזוועה שמיוחסים לו (כמו מכת בכורות), ועוד ועוד - אך המחוקק האנושי היה מעוניין לצייר בפני ההמונים דמות של אל קנא ונוקם שמוטב לירא ולפחד מפניו; ומצד שני, מין אלוהים אשר מנהיג הזמן והמקום נהירים לו וטובים בעיניו, וחוסר אנושיותם או צדקתם אינו מפריע לו כלל. לא יכול להיות שזהו האלוהים המתגלה בטבע בריאתו

האלה איסיס, מצרים, מאה 13 לפנה"ס

להתפאר, ושחוקיו האמיתיים, חוקי הטבע, הם כליל השלמות.

כיצד להבחין בין חוק אלוהי לחוק אנושי

כבר הרמבי"ם התלבט בשאלה (התיאורטית), כיצד אפשר להבחין בין חוק אלוהי לבין חוק מעשה ידי אדם. במקום אחד הוא פתר שאלה זו על הדרך הפשוטה,

שמחוקק אנושי מודה בכך שחוקיו אינם אלוהיים - דבר שאולי נכון הוא בתקופתו ואצל מחוקקים מוסלמיים, אך אינו נכון למחוקקים שהתיימרו לחוקק מטעם האלוהים, וכשיש הודאת בעל דין, אין צורך בראיה. אבל אין הוא מסתפק בפשוט זה, ובמקום אחר הוא מציע גם מבחן ענייני. וזו לשונו: "תורה מסוימת שכל תכליתה וכל מטרת בעליה... היא תקינות המדינה ומצביה ומניעת העושק והאלימות ממנה, ואין בה נטיות של דברים עיוניים או שימת לב להשקפות אם נכונות או רעועות, אלא כל המטרה תקינות מצבי בני אדם זה עם זה... ששיגו אושר מוסיים משוער כפי

השקפת אותו מחוקק - אותה חוקה נחקקת בידי אדם, ואילו תורה שכל טכסיסה להביט גם על תקינות המצבים הגופניים וגם בתקינות הדעות, ומדגישה מהן השקפות נכונות באלוהים ובמלאכים, ורצונה להחכים את האדם ולהבינו ולהעידו, שידע שכל המציאות כפי הצורה האמיתית, תדע... שאותה התורה תורה אלוהית" (מורה נבוכים ב.מ). לשון אחר: מחוקק בשר ודם אינו קובע אמונות ודעות, ואינו מתערב באמונותיהם ודעותיהם של בני אדם: הוא קובע רק את הסדרים וההסדרים הנוצרים לדעתו להבטחת תקינות חיי החברה. לעומתו, המחוקק האלוהי אינו מסתפק בהסדרים שאלה, אלא מוסיף עליהם מיצוות הבאות לעודד ולחייב את בני האדם שידבקו באמונות ודעות מוכתבות הרצויות לו.

הבחנה אפשרית אחרת נדחתה על-ידי הרמבי"ם: אין לומר שבו בזמן שחוקי אנוש פתוחים לבדיקה ולביקורת רציונליסטית, החוק האלוהי אינו סובל בדיקה וביקורת שכזאת. הרתיעה מפני החקר הרציונליסטי של החוק האלוהי היא בעיניו "חולי שנמצא בנפשם של חלושי דעת"; והוא מביא ראיה מן הכתובים שכל מיצווה ומיצווה באה "למתן השקפה נכונה או לסילוק השקפה רעה, או למתן חוק צדק או לסילוק עוול, או להדריך במידה נעלה או להזהיר ממידה רעה" (שם, ג' לא), ואת המטרות והתכנים האלה יש לחשוף ולמצוא בדרכי מחקר; לדעתו לא רק מותר אלא גם רצוי מאוד, לחקור בטעמים המנוחים ביסוד המיצוות, שכשיתגלו טעמיהן הנכונים תחזק האמונה בחכמת האלוהים ובצדקתו.

לא שהרמבי"ם הצליח לללות טעמי כל המיצוות: יש מהן "שנעלם ממני טעמם ולא ידעתי את תועלתם" (שם, ג' מט).

קשה לתאר שאלוהים יקבע את תפריט הקורבנות

העולה מן המקובץ, שאלוהיותו של החוק אינה, לדעת הרמבי"ם, ענין שבאמונה בלבד - אם כי הוא מונה אלוהיות זאת עם "עיקרי

אני לא יכולה לכעוס על אלוהים. אני לא מאמינה בו.
סימון דה-בובואר

הליכי משפט ומינהל. הפיקציה האלוהית, שהתיאוקרטיה בצידה או בעקבותיה, נוצרה להשיג כל המטרות הללו, וגם השיגה מקצתן. מאידך גיסא, שלא כמו כל פיקציה משפטית אחרת, היא גרמה, במישרין או בעקיפין, לקנאות דתית ולשפיכות דמים ולעינויים ולרדיפות וכל מיני רעות צורות

פסלון אל, חצור, מאה 11 לפנה"ס

בעולם, ולא זאת היתה מטרתה; ומותר להניח שגם משה, מחוקק התורה, לא העלה על הדעת שגם אלה וכיוצא באלה יהיו תוצאות חקיקתו בשם אלוהים. דומני שכל איש ישר בעל טעם ודעת, לא יחשוך עצמו מן התהפועלות וההערצה מול פני מחוקק גאוני כמותו, שאז עוז ליצור פיקציה אלוהית זו, כדי לבנות עליה בניין לתפארת אשר ידע את האלוהים, יציר רוחו, כפי שהוא ידעו - ונוטה אני להניח שבסופו של דבר אמנם הוא עצמו האמין בו בתום לבבו.

נזכרתי בהקשר זה בחרוזו של ניטשה, במדע העליון (התרגום שלי):

**אוהב אותנו אל, כי הוא בראנו
'אדם' ברא את אלוהים, תגידו לנו,
ולא יאהב אדם את שעצמו ברא?**

ואת שהוא ברא - יכפור בקיומו?
ומסתמא, בחיך גדול על פניו, הוסיף המשורר בסוגריים: מעשה שטן הוא, וטיעון צולע.

האלוהי, ומטרתו היתה, לדבריו, לבער עבודת האלילים וליחד כל עבודת הקודש אך לעצמו ולכבודו בלבד. ואולם מטרה אלוהית זו יכול היה המחוקק להשיג על נקלה על ידי שיאסור איסור כללי להקריב קורבנות לאלוהים (כמו שידע לאסור את העבודה הזרה כולה). אילו לפחות הועילו דיני הקורבנות; לייחדם לאלוהים בלבד; למעשה הוסיפו מאות בשנים לזבוח זבחים על במות האלילים ביהודה ובישראל. גם בדברי הנביאים, שהעידו על האלוהים שהוא שונא קורבנות ומאס בהם ותועבה הם בעיניו, יש משום רמז לכך שמחוקק אנושי עומד מאחורי הקורבנות: הסלידה מן הקורבנות, על כל פנים, הולמת יותר את אלוהי החסד שרחמיו על כל בוראיו, כולל בעלי חיים, מאשר הזלילה והרעבתנות. אם הרמב"ם צודק שדיני הקורבנות דרושים היו לספק תאוותם והרגליהם של המוני העם, שישררו ביניהם השלוה ונחת-הרוח על אשר מצוים הם ללכת בדרכי אבותיהם ולנהוג ככל הגויים סביבם - כי אז אין זאת אלא חקיקה "לתקינות חיי החברה", שהיא בתחום פעולתו של מחוקק בשר ודם.

הפיקציה מצביעה על מקורו של החוק

בדיני הקורבנות ניתן לגלות פיקציה-משנה, לאמור, יש לראות את האלוהים כאילו מתרצה הוא בקורבנות. פיקציות שכאלה מתגלות (או מתחבאות) בכל התורה כולה: אתה מצווה לראות את האלוהים כאילו ברא את העולם, וכאילו בראו בששה ימים וביום השביעי שבת ממלאכתו; כאילו הוציא את בני ישראל ממצרים, וכאילו עשה להם ניסים ונפלאות; כאילו נתגלה על הר סיני ודיבר בקולות וברקים - וכל הפיקציות האלה וכיוצא באלה מצטרבות לאותה פיקציה נרמטיבית מקפת ויסודית, שאתה מצווה לראות את התורה כאילו ניתנה למשה מפי אלוהים ושאתה חייב להאמין בו כאילו הוא קיים. כל הפיקציות הללו נבלעות בתורה; וכדרך הפיקציות המשפטיות הנטמעות בחוק ולא נודע כי באו אל קרבן, הרי החוק עומד כנתינתו וכפשוטו, ואתה חייב לקיימו כמות שהוא. אתה חייב לאהוב את האלוהים - זה החוק, ואין נפקא שאולי אין אלוהים במצא. אתה חייב לשמור מצוות התורה - זה החוק - ואין נפקא מינה שהתורה אולי אינה משמיימת; הפיקציה נשמרת פיקציה, אך בעיני המחוקק היתה לבלתי רלבנטית, שהרי כבר השיגה מטרתה. ואולם בעיני הנמען, או המשקיף מן החוץ, הפיקציה נשארה רלבנטית מאוד - היא המצביעה על מקורו של החוק, על זהותו וסמכותו של המחוקק, ועל גישתך והתייחסותך אליו.

ומה שאמרנו, שפיקציה משפטית אמורה לשמש למטרה רצויה - אם להרבות צדק או לעשות שלום בין בני האדם, או להקל מעליהם מעמסת החיים או לקדם ולייעל

האמונה. הראיה הרציונלית דרושה לו בנוסף לאמונה או על אף האמונה - לא רק להוכחת החכמה והצדק האלוהיים שבחוקי, אלא גם לאפשר הבחנה בין חוק אלוהי לבין חוק אנושי. הושגני שדרך ההבחנה שלו אינה מועילה: שום דבר אינו מונע גם בעד מחוקק בשר ודם מלהכניס לחוקיו שלו הוראות מוסריות ודתיות - ולא מעט מחוקקים אמנם עשו כן. העובדה כשלעצמה שהחוק מצווה לאהוב ולעבוד את האלוהים (או את האלים), לדבוק בו וללכת בדרכיו, להתפלל אליו ולהקריב לו קורבנות - אינה מוכיחה ולא כלום: הנפוך הוא, מתקבל על הדעת שמחוקק האנושי יצווה לאהוב ולעבוד את האלוהים, ולא האלוהים העצמו (או אלים עצמם) יחזרו אחר בני האדם ויכפה עליהם אהבתו. לענין הקורבנות, למשל, קשה לתאר שהאלוהים בכבודו ובעצמו קובע תפריט המעדנים המעלים באפו ריח נוחות, או שהוא מעיד על עצמו שהוא זקוק או שואף לדם פרים וכבשים ועיזים, או לסולת ולבונה בלולים בשמן, ושהוא מכנה יחסדי? כפרת חטאים בסיפוק יתאבדו תחילה. עובדי האלילים אמנם האמינו כי האלים זקוקים למאכל ולמשתה, ושהקרבן הוא מזונם של האלים - אמונה שהיתה נפוצה אצל הבבלים, המצרים, הכנענים, היוונים והרומאים; ואלה חששו כמובן שאם האלים לא יקבלו מזונם ביד נדיבה, יתנקמו בהם ויענישו אותם ולא ימחלו להם על חטאיהם. זה היה, בלשון הרמב"ם, "הנהוג המפורסם בעולם כולו הרגיל אז, והעבודה הכללית אשר גדלנו עליה היתה הקרבת מיני בעלי חיים באותן ההיכלות שמעמידים בהן הצורות וההשתחויה להן, והנחת הקטורת

כל איש ישר בעל טעם ודעת,

לא יחשוך מן ההתפעלות

וההערצה מול פני מחוקק גאוני

כמשה, שאז עוז ליצור פיקציה

אלוהית, כדי לבנות עליה בניין

לתפארת של דת ודין

לפניהן" (שם, ג' לב). והנה, ממשיך הרמב"ם ומסביר, כי "חכמתו יתעלה (כלומר, חכמת האלוהים) וניהולו הגלוי בכל בראיו", לא חייבו אותו "שיצווה אותנו בעזיבת כל מיני העבודות הללו ולהזניחם ולבטלם, לפי זה שהיה אז מה שלא יתכן לקבלו לפי טבע האדם שהוא נינוח תמיד במורגלי" (שם). המחוקק ידע היטב כי דור המדבר, על המוני נבעריו, לא יבין מין אל שלא ידע ולא אהב לאכול ולשתות ולהריח ריח נוחות, ולא יאשימו עם אל סגפן הבז למתנותיהם. לכן ציווה להקים לאל משכן או מקדש לשכון ולקבל בו קורבנות רבים ומגוונים. לדעת הרמב"ם היה זה, כמובן, המחוקק

כמה משונה שהאל בחר ביהודים. אין זה משונה. היהודים בחרו באל. אימרה אנגלית

תמורות במושג האל במחשבה היהודית

רחל אליאור

כל תקופה היסטורית - יש לה מושג משלה על האמת, המושג המיוחד האופייני לה כדי להסביר את הממשות בשלמות. מושגים אלה שונים זה מזה, כאשר כולם טוענים להיות כלליים, איזה מהם האמיתי, אף לא אחד מהם כשהוא לעצמו ואף לא סכומם הכולל, אלא רק כולם יחד וההבדל המבדיל ביניהם.

המחשבה הדתית מיוסדת על אמונה במציאותו של רובד נוסף מעבר לזה הנגלה בהשגה החושית, ועל הכרה בתקפותה של מסורת מקודשת, המלמדות על משמעותה של הזיקה המתחייבת ממציאותו של רובד נסתר זה.

המחשבה היהודית מיוסדת, כידוע, על אמונה במציאותו של אל אחד, בורא שמים וארץ, ועל הכרה בתוקפה הנצחי של מסורת מקודשת, שנמסרה בהתגלות אלוהית, מסורת המלמדת על החיוב הדתי הנתבע מן האדם כביטוי לאמונתו במציאות האל.

משמעות הקדושה במסורת היהודית מבוססת על ייחוס תוקף נצחי לציווי

האלוהי הגלום במקרא מזה, ועל תביעת חירות פרשנית, באשר למשמעותם של תכניו הנגלים וכוונותיו הנסתרות מזה, שכן משמעות קדושתו של האל ופשר נצחיותה של התורה נעוצים באינספור משמעויותיהם, באינסופיות בחינותיהם, או בהיעדר נבולות של זמן ומקום באשר להבנתם, פשרם וחלותם.

הדיבור האלוהי נדרש בפנים שונות

המסורת היהודית, שייחסה ממדים אינסופיים ונצחיים לאל ולתורתו, לא טענה אף פעם לזיהוי ולחפיפה בין המסורת הנגלית, המתייחסת לפרטי עולם המעשה, לבין מקורה המקודש, ואף לא קבעה שאפשר להגיע לכלל מיצוי משמעותם בנקודה היסטורית מסוימת, אלא להפך, המסורת היהודית טענה שהדיבור האלוהי עשוי להידרש בפנים שונות במהלך העתים, שכן לשון התורה, שהיא לשון

פרופ' רחל אליאור היא מרצה למחשבת ישראל באוני. העברית

ההתגלות האלוהית, משקפת רובדיות רב-משמעית¹. הנחת המוצא הייתה שלדיבור האלוהי פנים רבות, ועל כן מאחרי פשט הכתוב יש משמעות נסתרת, העשויה

כל דור ברא מחדש בעיני רוחו את דמות האל ואת המשמעות הדתית המתחייבת מתפישה זו

להיחשף, להתגלות ולהתפרש בזמנים שונים. לצד הנחה זו הייתה הנחה נוספת, שנוסחה בלשון הפסוק עד יערה עלינו רוח ממרום² (ישעיה לב טו), דהיינו, בתנאים מסוימים ייתכן גילוי אלוהי מתחדש ליחידי סגולה, או לציבור, שיבאר משמעויות חדשות, הגלומות בפשט הכתוב ויגלה רבדים חדשים בניסיון הדתי.

אם נתבונן ברב-משמעויות זו מנקודת מבט של הגישה הפילולוגית-היסטורית, נראה

שההיסטוריה של המחשבה הדתית מלמדת שמערכת רעיונית, הממשיכה לפעול לאורך תקופה היסטורית ארוכה, ושבא ומתמודדת עם מצבים מתחלפים ועם מציאות משתנה, לא תתמיד בהוייתה הראשונית בלא שחותמן העמוק של התמורות שהתחוללו במציאות ההיסטורית יטביע עליה את רישומו. לפיכך אין לבקש במחשבה הדתית רצף אחיד או גוון זהה בכל גלגוליה ההיסטוריים, ואין להניח בבחינת מובן מאליו שהרוח נעצרת בנקודה מסוימת וקופאת על עומדה, אלא יש לחפש את נקודות המפנה ואת השינויים, שעלו בנקודות מפגש היסטוריות ורוחניות, ויש להתחקות על התמורות בתפיסות יסוד ועל המשתמע מהן בפרטים ובכללים.

זווית ראייה זו מאששת את הטענה, שהמחשבה הדתית היוצרת אינה יכולה לשקוט על שמריה לאורך זמן ולהסתפק במטבעות לשון, במושגי יסוד, בתפיסות ובדימויים שנטבעו בשלב היסטורי מסוים, אלא אדרבא, בשעה שמתחוללות תמורות בכל ממדי הקיום, אף המחשבה הדתית מבקשת לה אפיקי ביטוי חדשים והגדרות שונות של כוונה ומשמעות, בטווח הרוחני הרחב שבין מסורת לחידוש,

בנסיבות תרבותיות משתנות. המסורת הדתית, שתבעה תוקף נצחי לציווי האלוהי, קבעה, כידוע, אופי חד-משמעי לפרטי העבודה הנגלית המתייחסים לעולם המעשה, ציינה בבהירות חיובים ואיסורים, שיעורים ומידות, זמן ומקום, ותבעה מחוייבות לתורה ולמצוות, משום שאלה מתחייבות מן הציווי האלוהי המפורש, אולם היא הותירה בצדס מרחב מחשבה כמעט בלתי מוגבל באשר למשמעות העבודה ולכוונתה, להקשר הרוחני של הדברים ולזיהויו של מושא העבודה והווייתו הנסתרת.

אין ביהדות הגדרה אחרת של מהות האל

בשל חירות החידוש במחשבה הדתית ובשל ההכרה בקיומן של שאלות חדשות בענייני פשר ומשמעות, המתחייבות משינוי העתים, בצד ההכרה במציאותן של תשובות משתנות במסגרת פרשנות הכתובים ובתוקפן של השראה רוחנית וקריאה חדשה של הסיפור המקראי, אין

אלוהים עם דגם העולם. מוזאיקה מסיציליה, מאה 12

אם יש אלוהים הריהו עוזר ואילם וחירש לקריאת יצודית. אלפרד דה-ויני

ההתגלות האלוהית, את האל המחוקק והמצווה ואת אלוהי ההיסטוריה, המנהיג את העולם ומתערב בתולדות ההווה האנושית, מזה, ושרוי מחוץ לעולם, מעבר להשגתו של האדם, מזה. במקרא נתפס האל בבחינת רוממות נשגבת של רצון מוסרי, שהוא אמנם נפרד מכלל ההווה ומצוי למעלה מן האדם והטבע, אבל ההווה כולה, על כל גילוייה וצורותיה, אינה אלא ביטוי רב צדדי שלו. ספרות זו, המיוסדת על טראנסצנדנטיות מוחלטת של האל, משקפת את תפיסת האל כאחדות מוחלטת, שאין בצדה שום כוחות אחרים. היא משתיתה את זיקת הנמלין בין האל ובין האדם על ההנחה שהאל פונה אל האדם מתוך הכרעת הרצון, בורא אותה, דובר אליו, מצווה אותו, מדריכו, שומע לו ומשגיח עליו מזה, ועל חיוב הנובע מהכרת תודה של נברא לבוראו, בצד תביעת ההיענות לרצון האלוהי הנשקף בתורה ובמצוות מזה. גבולות עבודתו של האדם מוגדרים בתחום הארצי, והם מיוסדים על אמונה באל יחיד השרוי בתחום השמימי, על יראת רוממותו ועל זיקה אישית מוסרית אליו. ההיסטוריה האנושית היא זירת המבחן למידת ההגשמה של רצון האל בעולם, והיא נחשבת כתוכן ההווה וכגילוי העיקרי של המציאות האלוהית.²

אלוהים מציל את אברהם מהלהבת

מושג באל בספרות החיצונית

הספרות החיצונית (ספרות הגוונים או האפוקריפה והאפוקליפסה), שהתחברה בין המאה השלישית לפני הספירה ועד המאה השנייה לספירה, משקפת רה-מיתניזציה במושג האל בצד הנחת התגלות הולכת ונמשכת, ומציעה סיפור בריאה שונה וראייה חדשה של פשרה הנסתר של ההיסטוריה.³ ספרות זו, הנוטלת חירות

הטקסט המקראי רואה באל לוחם אפוקליפטי שינהיג את מלחמת עת קץ

לספר מחדש את הסיפור המקראי ולקבוע לו משמעויות חדשות, ואף לספר מחדש את סיפור הבריאה ולהקנות לו צביון מיתי ואנגלולוגי, מניחה קשר בלתי אמצעי עם האל ומבססת תפיסה מטאהיסטורית דטרמיניסטית* חדשה הכורכת ראשית ואחרית.

הספרות החיצונית, המביאה נוסח חדש של דבר האל, מציעה מקורות סמכות אלטרנאטיביים, כגון חזיונות, חלומות ודברי מלאכים, ומניחה את יכולתו של האדם לעלות השמימה, לזכות בהתגלות

קבוצות ספרים, שנוצרו במציאות תרבותית משתנה בידי חוגים שונים, אשר ביקשו לתת ביטוי מקורי להשתקפות שלב חדש בתפיסת האלוהות, באמצעות התמודדות מחדשת עם שאלות יסוד במסורת הדתית ויצירת מערכת מושגים חדשה.

ספריות אלה, מטבע הדברים, אינן שוות בחשיבותן, באיכותן, בהיקפן או במידת משמעותן ההיסטורית, ואין צריך לומר שמשך קיומן וטווח השפעתן שונים לגמרי זה מזה. אולם הטעם למנותן בכפיפה אחת נעוץ בעובדה שהן משקפות שלבים שונים של גיבוש זהות רוחנית משתנה, הסובבת סביב תפיסה חדשה של מושג האל, ומבטאות תפיסה שונה של מהות החיוב הדתי המוטל על האדם. כל אחת מהן מבטאת תמורה בעלת משמעויות במחשבה היהודית ומשקפת את היווצרותו של עולם מושגים חדש.

בדברים הבאים אשרטט בקיצור המתחייב ממסגרת המאמר ובהכללה בלתי נמנעת הנגזרת מהיקף הדברים, כמה מן הספריות הבולטות בחשיבותן, שיש בהן ביטוי מגוון לתפיסת אל חדשה ולרובדי יצירה דתית מתחדשת. הדברים מובאים בסדר כרונולוגי, אולם מטבע הדברים אין זה אלא סדר רופף שכן, כדבריו של ישעיה ברלין, רק לעתים נדירות גבולות כרונולוגיים הם ציוני דרך בתולדות הרעיונות.

השתקפות האלוהים בספרות המקראית

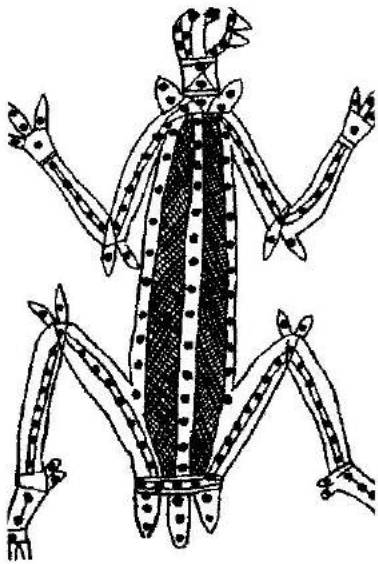
הספירה המקראית משקפת את האל הבורא הרוצה בעולם, ומבטאת את

במסורת היהודית תפיסה אחת של משמעות התורה, כשם שאין תפיסת אלוהות אחידה או הנדירה אחת של מהות האל. לאמור, בצד קדושת הנוסח הקבוע של האמירה והעשייה הכרוכות בעבודת השם, נוצרה חירות בקביעת המשמעות המשתנה של הכוונה והמחשבה. בשל ההבנה המשתנה והמתחדשת של פשר הכתוב ושל הקשרו, כל דור ברא מחדש בעיני רוחו את דמות האל ואת המשמעות הדתית המתחייבת מתפיסה זו. חירות זו, אשר השאירה כר נרחב לשאלות משתנות בענייני אמונות ודעות, הביאה להתרסקותה של יצירה רוחנית מגוונת.

בשעה שאנו מעיינים ביצירה זו ובותנים את אופיים של התמורות והשינויים המהותיים, שהתחוללו בשאלת משמעותה של עבודת השם במחשבה היהודית, יש להביא בחשבון, לצדן של ההשפעות הגלויות הכרוכות בהתפתחויות תרבותיות והיסטוריות, גם את רובדי הניסיון שהניסוח הרציונלי אינו חל עליהם, והם בעלי השפעה עמוקה על צביונה של המחשבה הדתית. דומה שעיון במכלול התמורות הבאות לידי ביטוי ביצירה הדתית יגלה שהשינוי העיקרי מתחולל סביב גיבוש דמות חדשה לאל מזה, וסביב גיבוש דמוסים חדשים לעבודת השם, הנגזרים מהצביון החדש של הדמות האלוהית, מזה.

דומה שאפשר לאפיין רובדי יצירה אלה באמצעות היספריות השונות שבאו לבטא השקפה דתית חדשה. ספריות, במשמעות של מסורות שונות, חיבורים חדשים או

* דטרמיניזם - קביעת פשר קבוע וידוע להיסטוריה ולעתיד.

מרנן - רוח האל, אוסטרליה, מאה 15

השני, בתגובה לפגישה מאוחרת עם האסכולות הכלליות ששיצבו את המחשבה הדתית בימי הביניים: הכלאם, האריסטוטליות והניאופלאטוניות.¹⁰ השפעה זו התחוללה במרכזי היצירה של התרבות היהודית בימי הביניים, בנסיבות היסטוריות שהייבו התמודדות ישירה ונתנית דעת על שאלות חדשות בעקבות עימותים מבית ומחוץ. ההתמודדות בין התפיסה האריסטוטלית, שאינה מודה בניסיון מאטפיסי ומכירה בניסיון החושי בלבד ובאמת-מידה המבוססות על חקירה שכלית והשגה ראציונלית, לבין ההשקפה התורנית, המיוסדת על התגלות נבואית, אמונה ומסורת היסטורית ופולחנית, הניבה ספרות עשירה, שיש בה גוונים שונים של עימות, של אימות, של פולמוס ושל ביקורת ואף של התאמה ויישוב בין השקפה תורנית להשקפה פילוסופית. בספרות זו נשקפת התמודדות תיאולוגית על שאלת מעמדה ההיסטורי

של היהדות ופשר קיומה, על שאלת תוקף ההתגלות ואימתה ועל מידת ההסתמכות על השכל והניסיון לעומת הסמכות העל-שכלית, בבירור ממדים שונים בחשיבה הדתית.

תפיסת האלוהות הניאופלאטונית, המיוסדת על האחדות האינסופית של האל, מתארת את האין-סוף הנעלם, האימפרסונלי, העומד בניגוד לחוויה הדתית של הדת ההיסטורית המיוסדת על תפיסת אל מתגלה. גם התפיסה האריסטוטלית של מושג האלוהות, הנבואה ומעמד המצוות היא הפך הנרסה של הדתות ההיסטוריות, המבוססות על התגלות, שכן הפילוסוף מאמין באל נצחי שהוא סיבת העולם, אולם לא בפעולה של בריאה רצונית תכליתית. העולם מסובב מכורח מהותו של האל, והאל אינו אלא שכל היודע עצמו. אין הוא יודע את פרטי המציאות, אין לו רצון, אין

אפוקליפטי שינהיג את מלחמת עת קץ. אחרית הימים, הקרובה לבוא, לדעתם, מעצבת את התנהגותם, את השקפותיהם ואת פירושי התורה שלהם.

מושג האל בספרות ההלכתית

הספריה ההלכתית - משנה ותלמוד - אשר התחברה מן המאות הראשונות לספירה ועד למחצית האלף הראשון, ממקדת את עניינה בפירוש דבר אלוהים המקראי בויקה לעולם הזה, על פי מסורות שונות של חוגי חכמים, ובהבהרת החוק האלוהי ובהתאמתו לצרכי השעה ולנסיבות משתנות. ספרות זו מוציאה מכלל אפשרות התגלות הולכת ונמשכת או היסטוריוסופיה** אפוקליפטית, ואף מתנגדת לאינטרסים כיתתיים צרים. בשל כך היא מייחדת את מאמציה בבירור פרטי העבודה והפולחן המתייחסים לכלל ישראל בתחום הארצי, לקביעת הנורמה ולשימור המסורת באמצעות עיון ולימוד, משא ומתן הלכתי ופסיקה הלכה למעשה.²

ספרות ההיכלות (ספרות המרכבה ושיעור קומה), אשר התחברה במאות הראשונות אחרי חורבן הבית, מגלמת תפיסה טראנסצנדנטית ומיסטית, הממקדת את חיי הדת בשמים ולא בארץ, ומייחדת את עניינה לעולמות עליונים, להירארכיה השמימית ולדמותו של האל. ספרות ההיכלות, היונקת מחזון יחזקאל ממסורות כוהניות, ומיכניסה לפרדסי ופונה לבעלי עלייה, מיוסדת על ההנחה שלהוויה האלוהית יש ממד צורני-ויזואלי בר-השגה, הקשור בחזון המרכבה וקרוי שיעור קומה, וממד נסתר, הכרוך במערכת סובכה של ישמות חסדי פשר.³ מסורות אלה מיוסדות על ההנחה שהאדם עשוי בתנאים מסוימים לעלות השמימה בחיזיון מיסטי, לצפות בהיכלות ובעבודת המלאכים, לקיים עמם שיג ושיח, ללמוד את השמות הנסתרים ולהשיג באלוהות, לרכוש ידע שמימי, להזות באל ולשוב ולהעיד על החיזיון ועל פשרו.

ספרות זו אינה מייחסת חשיבות לדבר האל או למסורת הכתובה, אלא ממקדת את עניינה בראיית האל ובשינון שיעור קומתו, בלמידת שמותיו הרבים בנילווי רזיו ובהכרת פרטי ההירארכיה השמימית. דומה שהעניין הרב במלאכים הנשקף בספרות זו נובע מן העובדה שהם נתפסים כמעידים הן על סדר נצחי ועל קיומה של מציאות החורגת מגבולות המציאות הארצית השרירותית, והן על רציפות פולחן המקדש בהיכלות השמימיים, גם לאחר החורבן.⁴

מושג האל בספרות הפילוסופית

הספריה הפילוסופית היהודית נוצרה בשלהי האלף הראשון ובראשית האלף

אלוהית, לפענח את פשרה הנסתר של הזיקה בין עבר הווה ועתיד, ולשוב לארץ ולהעיד על מראה עיניו ועל הדעת החדשה שקנה.⁵

מושג האל בספרות הקומראנית

הספריה הקומראנית (כת מגילות מדבר יהודה) שנכתבה בין סוף המאה השנייה לפני הספירה, או ראשית המאה הראשונה לפני הספירה ועד לשנת 68 לספירה, מציעה תפיסה דואליסטית של האל והעולם. תפיסה זו, המתייחסת לרוח אורי ורוח חושך, ישר אורים וישר בלעל, או לימעון אורי וימקור חושך, מחלקת את ההווה ליבני אורי וליבני חושך, מייחסת חשיבות רבה למלאכים ומצוירת את האל לעומתם.⁶ ספרות זו, שמקורה, ככל הנראה, מחוגים כהניים פורשים, מקדישה מקום נרחב למלחמה במקדש ובכהונה בני הזמן, שכן לשניהם מקום מרכזי בעולם הדתי ובציפיותיהם הרוחניות והפולחניות. ספרות קומראן, הרואה במלאכים את בני דמותם של הכהנים במקדש הארצי, הנכסף, משלבת את המלאכים בתפילה ובפולחן ורואה את בני העדה כשותפים להם בעבודתם. העדה גוזרת התבדלות על חברה, הנובעת מתפיסת עולם אפוקליפטית ואסכטולוגית, מהיסטוריוסופיה** וקוסמולוגיה דואליסטיות וממציאות המלאכים בקרבם, המחייבת הקפדה יתרה על טומאה וטהרה. דומה שהמלאכים בספרות זו מבטאים הן את הסדר המטאהיסטורי הנצחי, שיש בו ערובה לקשר שבין הראשית והאחרית, סדר העומד בסתירה למציאות שמתנכרים לה וחורג מגבולות ההווה הארצית הכאוטית, והן את הקשר לפולחן המקדש השמימי המצטייר, לעומת המקדש הארצי הנכסף,

**הפילוסוף מאמין באל נצחי
שהוא סיבת העולם. האל אינו
אלא שכל היודע עצמו. אין לו
רצון, אין הוא מצווה, משגית,
גומל או עונש**

ובשלו נקראים המלאכים יכהני קורבן, והן את הקשר למחנות הארציים והשמימיים של בני אור ובני חושך, האמורים ליטול חלק במלחמת אחרית הימים.⁷ לצד ספרות הדנה במלאכים כוללת ספרות קומראן את ספרות הפשרים המעוניינת בפענוח המשמעות האסכטולוגית* והדואליסטית, המסתתרת, לפי השקפת העדה, מאחרי הטקסט המקראי, ורואה באל לוחם

** היסטוריוסופיה - משמעותה האמיתית של התפתחות ההיסטוריה, המובן הנסתר של ההתפתחויות הגלויות.

* אסכטולוגי - מלשון "אסכטוס": אחרון מסיים, לחיות מתוך תודעה של סיום, תודעת תם ונשלם, הסתכלות היסטורית המביטה אחורנית.

**כל מה שאתה עשוי לומר על אלוהים, אינו אמת.
מייסטר אקהארט**

ימי הבניין, ל'אילן הספירות' לאדם קדמון ולחלוקות רבות נוספות, ויש ביניהם יחסי גומלין מורכבים המתוארים כייחודים וכזיווגים.¹² על פי התפיסה הקבלית משתקפים כוחות אלה, על מניניהם השונים ועל פעולותיהם השונות, בהוויה כולה, שכן יש חפיפה בין תרי"ג חלקי המרכבה

ההוויה שרויה בגלות אחרי "שבירת הכלים" וניצוצות אלוהיים פזורים בה, שבויים בידי ה"קליפה". דקדוק במצוות, כוונות, תפילות וסיגופים יביאו לגאולת הניצוצות משביים

האלוהית, לבין תרי"ג אברי גוף האדם ולבין תרי"ג מצוות, על כן כל פעולה או כוונה, המתייחסת אל הבחינה האחת, פועלת לאמיתו של דבר על הבחינות כולן. על פי התפיסה הקבלית, מקורו של העולם בדינמיקה של חיי האלוהות עצמה, וחיי האלוהות קשורים בפעולות המעשות בעולם הזה.

המסורת הקבלית פירשה מקראות רבים כאילו אינם מכוונים למה שמתרחש בעולם הנברא, אלא לענייני התחום האלוהי ולפעולתן של הספירות בעולמות עליונים, ואף טענה שטעמי המצוות מרמזים אף הם לעולם הספירות ולתמורותיו. המחשבה הקבלית ייחסה משמעות רבה לרבידה השונים של השפה, הנגזרים מן הדיבור האלוהי, ועמדה על האפשרויות השונות של פירוק השפה וצירופה מחדש לשם השגה חודרת בפשט ובעומק הדברים, בסוד וברז. בכתביה המאוחרים ראתה המחשבה הקבלית את האלוהות כתהליך שמתחוללות בו התרחשויות שונות בשלבים השונים הכרוכים בהתהוותם של העולמות העליונים.

תהליכים אלה כונו 'צמצום', 'אור ישר' ו'אור חוזר', 'שבירת הכלים', 'תיקון', 'העלאת ניצוצות', ו'ילדת פרצופים', ונתפסו כחלק ממכלול קוסמי מורכב, הכורך את ראשית ההתהוות עם אחרית הימים.¹³ הקבלה הטעימה את השניות שבין הוויית הקליפה להוויית הקדושה, ודנה במאבק ביניהן, המתחולל בעולמות עליונים ובעולמו של האדם, מאבק המושפע באורח מכריע מעבודת האדם וחורף את גורל ההוויה כולה. המסורת הקבלית הציעה קטיגוריות מושגיות חדשות למסכת היחסים שבין האדם לאל, וקבעה מקום חסר תקדים, הן באשר למידת השפעתו על התהליכים האלוהיים ועל המתרחש בעולמות עליונים, והן באשר למידת השפעתו על קביעת גורלו הנובע בעקיפין מן המתחולל בעליונים.¹⁴

הפילוסופיה של ימי הביניים ראתה באדם יצור שכלי, שתכליתו העליונה היא ידיעת האמת הכללית והנצחית, שכן בידיעה זו הוא מממש את עצמו. אולם ידיעת האמת הכללית והנצחית על ידי האדם היא בעצם ידיעת עצמו. האדם הוא 'עולם קטן', הוא משקף בהווייתו את ההוויה כולה, ועל כן ידיעת ההוויה היא ידיעת עצמו. ההוגים הפילוסופיים קראו לאל בשם 'השכל הפועל', וטענו שעבודת האל האמיתית היא השגתו במחשבה. ההשגה הדתית האמיתית היא זו הבאה מכוחה של הכרה שכלית צרופה ולא זו הנובעת מציות ומשמעות. החתירה לשלמות אינטלקטואלית, להשגת ההכרה הטהורה המושגת מתוך מרחק מן הניסיון הבלתי אמצעי, ולדיעת האמת הכללית היא המעצבת את היוזמה קונטמפלטיבה, את חיי ההתבוננות, הפרישות ושלילת הגשמיות, או את אורח החיים הדתי על פי התפיסה הפילוסופית.

מושג האל בספרות הקבלית

הספרייה הקבלית שהתחברה משלהי המאה השתים-עשרה ואילך, הציעה תפיסת-אל מיסטית, שיש בה כפל פנים, יש בה בחינה אינסופית, נעלמת מזה, ובחינה סופית, המוגדרת בשם, במידה ובגבולות התייחסות מזה. בחינות אלה, הנקראות 'אין סוף' ו'עשר הספירות', יוצרות אחדות דינאמית, דהיינו, הן מבארות את ההוויה האלוהית כאחדות שבתהליך אין-סופי של נביעה וכמכלול תהליכים המתחוללים בין קטבים מנוגדים. האחדות האלוהית מורכבת מכוחות רבים שמעמדם משתנה, הן בגלל תהליכים באלוהות, והן בגלל עבודת האדם. כוחות אלה, המצויים בזיקה מורכבת לעולמו של האדם, נחלקים לזכר ונקבה, לעליונים ותחתונים, ל'מרכבה', ל'שבעת

הוא מצווה, משגיח גומל או עונש. הספרייה הפילוסופית היהודית ניסתה להצביע על ההתאמה שבין הדברים שמלמדת התורה על אלוהים לבין מה שמלמדת ההכרה הפילוסופית על מהותו, וניסתה ליישב בין תפיסה אימפרסונאלית, המושתתת על הפשטה גמורה של האל, על אחדות, על היעדר שינוי ושלילת הגשמות ממנו מכל וכל, לבין תפיסת האל הפרסונאלית של דת ההתגלות, שיש בה בריאה, רצייה והשגחה. ההשקפה הפילוסופית נתנה ביטוי לשאיפה להרחיק את האל מן המציאות ומן הקטיגוריות שלה, שכן ביקשה לראות בו ישות מופשטת שאין מתחוללים בה שינויים, ואין לה כל זיקה להוויות הכרוכות בוּמָן ובמקום או בתמורה ובשינוי. תפיסה זו דנה באחדות האל כאחדות של חוקיות מתמדת ונצחית ובשלמות האל כיסוד לטענה, שאין לייחס רצון או שאיפה לאל, משום שברצון או בשאיפה לדבר מה כלולה עדות לחוסר שלמות. ההשקפה הפילוסופית קבעה את הטראנסצנדנטליות המוחלטת של מקור המציאות העליון באמצעות יצירת חיץ מוחלט בין המקור לבין הנאצלים או הנבראים ממנו, וטענה שהאל הורג מכל תיאור והשגה. עוד אמרה שניתן להגדירו על דרך השלילה בלבד, שכן אין לאדם קטיגוריות ההולמות את הגדרת ייחוד האל, נצחיותו ואחדותו. עם זאת ההכרה בכך שהאל אינו ניתן להשגה הפכה לקביעה דיאלקטית, או הפכה לאמצעי של התקרבות דיאלקטית תמידית אל הבלתי מושג. דהיינו, עצם ההבנה של משמעות העובדה שאחדות האל ועצמותו הן בלתי מושגות, או עצם קביעת ההבדל בין מציאות אנושית לאלוהית ומיצוי משמעותו היא הדרך להתקרבות לאל.¹⁵

האלות דמטר ופרספונה, קפואה, מאה 5 לפנה"ס

**האדם הנורא עולם איננו נזקק לנורא עולם.
אבא קובנר**

מושג האל בספרות השבתאית

הספרות השבתאית שנתחברה בשלהי המאה השבע-עשרה ובמאה השמונה-עשרה, שיקפה התעוררות רוחנית שמקורה בקבלת צפת, אשר קשרה תפיסות מיסטיות אל מסכת הרעיונות המשיחיים המסורתיים. על פי שיטה קבלית זו יש קשר מיסטי הדוק בין קיום מצוות ודקדוקי כוונה בתפילה לבין קירוב העידן המשיחי. ההוויה כולה שרויה בגלות אחרי ישיבת הכלים וניצוצות אלוהיים פזורים בה, שבויים בידי היקליפה. ניצוצות אלה עשויים להיגאל משביים בידי עם ישראל באמצעות תהליך התיקון,

הכולל דקדוק במצוות, כוונות, תפילות, ייחודים וסיגופים. ההנחה הרווחת הייתה שתהליך התיקון קרב לסיומו ושהופעת המשיח תצין את השלמת הגאולה הקוסמית המתחוללת באלוהות.¹⁵ לרעיונות אלה נודעה השפעה רחבה במאה השבע-עשרה, והם היו רקע להתעוררות מחודשת של כיסופים משיחיים ולעלייתן של דמויות משיחיות. ב-1664 הכריז על עצמו שבתאי צבי (1626-1676) כעל משיח באיזמיר ודיבר על יסוד האלוהותי שנתגלה לו, ובשנת 1665 התגלה כמשיח בחזונו של נתן העזתי. נתן קרא לתנועת תשובה המונית כדי לקרב את הגאולה הקרובה, חיבר סדר תפילות מיוחד ושלה שליחים לקהילות שונות כדי להפיץ את הבשורה המשיחית ולפרסם את מועד הגאולה. בשנה זו ובבאה אחריה זכו בשורות אלה להיענות ציבורית רחבה בכל רחבי העולם היהודי. אולם ההתלהבות המשיחית הוכתה מכה קשה כאשר שבתאי צבי נאסר בידי השלטונות הטורקיים ב-1666 בעקבות התסיסה העזה

שעורר, והוכרח להמיר את דתו ולהתאסלם. ההמרה העמידה את מאמיניו הרבים בפני הכרעה קשה בין הודאה באמונת שווא במשיח מומר וביציפיה כוזבת, לבין דבקות באמונתם המשיחית וציפיה להסבר המשמעות הנסתרת של ההתרחשויות ומציאת צידוקן התאולוגי הסמוי. רבים הלכו בדרך השנייה והפכו את קורותיו של שבתאי צבי לביגראפיה מטאפיסית, הסבירו את חייו ואת אישיותו בדרך קבלית,

והעניקו להמרתו משמעות מיסטית במסגרת שליחות משיחית נמשכת הכרוכה במאבק עם הקליפות.

תורת האלוהות השבתאית הבחינה בין 'אלוהי ישראל' ל'אין-סוף', וטענה שהראשון הוא אלוהי הדת האמיתי, ואילו השני, השקוע במעמקי אינסופיותו, מתנגד לתהליך הבריאה. עוד קבעה שהבריאה אינה בהשגחת הסיבה הראשונה, אלא בהשגחת אלוהי ישראל שהתהווה רק לאחר הצמצום. כדי לבאר את ההמרה יצרה התיאולוגיה השבתאית פירוש חדש לתורת הצמצום הלוריאנית, המבוסס על הנגדה דיאלקטית בין שני אורות המושרשים

שיש בנשמתו ניצוצות מהאור בעל המחשבה אף על פי שהיא שרויה בתחמומו של האור נטול המחשבה, להיאבק על פריצת תחום הקליפה, להאירו בכוח היאור שיש בו מחשבה ולהביא לתיקון הקליפות ולהשלמת הגאולה. מאבקו של המשיח שונה מזה של כל האחרים, שכן הם פועלים באמצעות מצוות התורה, כתחום ההווה שנוצרה בידי היאור שיש בו מחשבה, ואילו הוא, הקשור אל האור נטול המחשבה, לא הושם מעולם תחת שלטון התורה. תפיסה זו, שאפשרה להגן על כל המעשים הזרים של שבתאי צבי ועל השתמדותו, הביאה להיווצרותה של תורת אלוהות זואליסטית קיצונית.¹⁶

מושג האל בספרות החסידית

הספרות השבתאית שנתחברה בשלהי המאה השמונה-עשרה ובמשך המאה התשע-עשרה, שילבה את מורשת המחשבה הקבלית עם תפיסת אל חדשה וביקשה להעמיד ראיית עולם דיאלקטית כוללת, שגישרה בין התהליכים האלוהיים שתוארו בקבלה הלוריאנית לבין תודעתו של האדם ותהליכי מחשבתו.¹⁷ ביסודה של התורה החסידית נמצא את ההנחה הגורסת שבכל דבר בעולם שרויה החיות האלוהית והיא יסוד קיומו. הנחת נוכחות האל השווה בכל נמצא ואמונה במציאות מתמדת של החיות האלוהית בכל ממדיה של ההווה, בכל זמן ובכל מקום, בכל מעשה ובכל מחשבה, הפכה להיות אמת-המידה להערכת מכלול הניסיון האנושי. המציאות הגשמית נתפסת כלבוש לאור אין-סוף או כביטוי נגלה לנוכחות האלוהית,

ומכאן נגזרת השקפת עולם המבחינה במשמעות הכפולה של ההווה. המציאות נתפסת בעת ובעונה אחת כמוות אלוהית וכגילוי גשמי, כפנימיות רוחנית וכחיצוניות חומרית, כאחדות אלוהית וכריבוי גשמי, כיאין וכישׁ, או כבעלת שתי פנים הפוכות המתנות זו את זו ומאוחדות זו בזו.¹⁸ התורה החסידית יצרה מערכת מושגית רב-ריבדית, שפענחה בעת ובעונה אחת את ההווה האלוהית ואת ההכרה האנושית

פינוי דלה - פרנצסקה-תחית ישן, מאה 15 (פרט)

באין-סוף, בין יאור שיש בו מחשבה ל'יאור שאין בו מחשבה', או בין הקדושה והכורות המתמקדים בתהליך הבריאה לבין הקליפה וכוחות ההרס המתנגדים לבריאה. לאחר הצמצום, אשר התרחש בתוך היאור שיש בו מחשבה, נותר חלק, המתואר כיתהוס גדול ועמוקי ברשותו של יאור שאין בו מחשבה, והפך לתחומם של העולמות הדמוניים של הקליפות, שכל תכליתם להרוס את כל מה שפעל היאור שיש בו מחשבה. על המשיח,

אני מאמין באלוהים אך רוחה את עולמו.
דוסטויבסקי

בשעה שפירשה את תהליכי היצירה האלוהיים ואת תהליכי המחשבה האנושיים על פי מערכת מושגים מטאמורפית אחת.

מושגים המתארים את המהות האלוהית, שמקורם במסורת המיסטית כגון 'שפע', 'חיות', 'גדלות' ו'קטנות', 'אין' ו'יש', 'רצוא' ו'שוב', 'צמצום' ו'התפשטות', 'ניצוצות' ו'קליפות', מתייחסים בספרות החסידית הן לעולמות עליונים והן לעולמו של האדם, למחשבתו ולמעשיו. מושגיה של התיאוגוניה הקבלית, הדנים בתהליכים חוזרים ושניים בעולמות עליונים, הכו בחסידות למושגי יסוד בהבנת משמעותה האמיתית של המציאות ונתפסו כתהליכים מטאמורפיים אינסופיים במחשבה האלוהית והאנושית כאחד. במחשבה החסידית האלוהית מתגלה כיאחדות הפכים, שופעת ומסתלקת, מאצילה ומצטמצמת, מתפשטת ונעלמת ושרויה כל העת בתמורה דינאמית המכונה 'רצוא ושוב', המתחוללת בעולמות כולם.

לעומת האל ההופך את הוויתו מאין ליש ו'מיש לאין' וחוזר חלילה, תובעת עבודת השם החסידית מן האדם שיהפוך עצמו מיש לאין וקובעת כי זהו תכלית בריאת העולמות מאין ליש כדי לאהפכא מבחינת יש לבחינת אין.¹⁹ התורה החסידית נטלה את מושגי היסוד של הדיאלקטיקה הקבלית הדנים במציאותם של יסודות מנוגדים בתוך ההוויה האלוהית, והפקיעה אותם ממשמעותם הבלעדית בתחומי האלוהות, בעת שקבעה אותם בתחומי ההוויה האנושית בכלל ובתחום הנהגתו המיסטית של הצדיק בפרט. 'ביטול היש', 'הפשטת הגשמיות' ו'הפיכת האני לאין' הפכו למושגי יסוד בהשקפה החסידית, הרואה בחשיפת השניות המדומה שבהוויה ובהיפוך הישי לאין אידיאל מנחה לכלל עבודת השם. הצדיק הוא זה הממצה את מימושו של אידיאל זה ומשלים את מעגל ההפכים האלוהי והופך את האין האלוהי ליש גשמי.²⁰ השקפת העולם החסידית מטיקה מציאותם של יסודות מנוגדים בתוככי ההוויה האלוהית שניות דינאמית בתהליכי ההתהוות, המנחים ביסוד המציאות כולה, ותופשת את ההוויה כמורכבת מהפכים משתנים. החסידות מציבה במוקד תורתה את המהפכים האלוהיים האינסופיים מאין ליש ומיש לאין וקובעת אותם כדגם תשתית, הן בתפישת האל, הן בתפישת המציאות, הן בתורת הצדיק והן בעבודת האדם. לצדן של הספריות שנמנו קיימות כמוכן ספריות נוספות כגון זו של השירה והפיזיק, זו של המוסר וההנהגה שלא לדבר על הספרייה המשכילית ועל הספרייה היהודית בימינו, אולם הכוונה לא היתה למצות את הספרייה היהודית אלא להצביע על דיבוי פניה.

כל תקופה יצרת דמות אל בצלמה ובדמותה

העיון בדמות האל הוא המצע לכל מערכת ההנחות העיוניות המפרשות את המציאות, וההגדרה המשתנה של מהותו היא הגורמת לשינוי מכריע בפירושה של תורת האלוהות ולתמורה בדרכי העבודה הדתית. מגוון השמות והכינויים, שהאל מכונה בהם לאורך הדורות, וריבוי המושגים המגדירים את זיקתו של האדם לאלוהי, מיטיבים לשקף את התמורות המתחוללות במהותו מנקודת מבטם של הדורות השונים, הבוראים אותו מחדש בצלמם הדתי ובדמותם הרוחנית ותורמים, כל אחד על פי דרכו, להרחבת מושג האל המקראי ולשינוי משמעותו. המושגים האניגמטיים השונים המגדירים את האל במסורת היהודית - 'שיעור קומה', 'אלהי הרוחות', 'חכם הרזים', 'כביכול כמותו הוא והוא גדול מכל', 'קלסתר פניו כדמות הרוח כצורת נשמה', בצד 'עשר ספירות בלימה', 'אין', 'אינסוף' ו'ספירות', 'אצילות', 'צמצום' ו'שבירה', 'אדם קדמון' ו'פרצופים', ימלא כל הארץ כבודו', 'אחדות ההפכים' 'כתרי ופלא' 'שכל פועל', 'אור ישר' ו'אור חור', 'אור שיש בו מחשבה' 'תלת קשרי מהימנותא' ורבים נוספים - מלמדים על כך שלא הייתה תפישת אלוהות אחידה ולא הייתה רק דמות אחת של האל, אלא כל תקופה יצרה מחדש את האל בצלמה ובדמותה, בזיקה להתעוררות רוחנית פנימית, ולתמורות תרבותיות בסביבתה. ריבוי זה של מושגים המתייחסים לאלוהות מצביע על התגבשותן של שאלות חדשות בדבר יחסי אל אדם ועולם, במהלך ההיסטוריה, ומשקף את הקטיגוריות המשתנות, שעל פיהן נבחנת דמות האל ונתפש מושג האלוהות. עוד מצביע מגוון זה על תפישות התגלות שונות, על עקרונות פרשניים מגוונים ועל מקורות סמכות שונים ומלמד על כוחה היוצר של המחשבה הדתית. כמו כן מרמז מגוון רחב זה על זיקה מורכבת ועל יחסי גומלין עם המחשבה המיתית והאנתרופומורפית, המחשבה האפוקליפטית והסימבולית, ועם המחשבה הפילוסופית והמיסטית לצד מכלול השפעות היסטוריות ותרבותיות שונות.

מימדים חדשים בדמוי האלוהי

שינוי מהותי בתפישת האל נובע פעמים רבות משינוי בגבולות ההשגה, לאמור, ייחוס תחומי השגה חדשים לבן-אנוש, המאפשרים לו להעמיק ראות במלוא האלוהי, או הכרה בתוקפה של השראה מיסטית ובמשקלן ובמשמעותן של התנסויות רוחניות שונות, המתחוללות בחוגם של יחידים סגולה והכרוכות בגילוי אלוהי ובעיון מתבונן. אלה מעלים בהדרגה מומדים חדשים בדימוי האלוהי, והם נקודת מוצא להעמקה, לחשיפה ולפירוש של משמעותה הנסתרת של המסורת

המקודשת. התמורות המתחוללות בתפישת האל יונקות את השראתן ואת תקיפותן בתודעת יוצריהן מגילוי שמיימי, מהשראה מיסטית, מחזיון אפוקליפטי או מהשגה נבואית, ממסורת איזוטרית או מהתעוררות כאריזמאטית. בלשון המסורת מכונות התנסויות רוחניות אלה, החושפות מתוך התנסות פנימית שכבות משמעות חדשות בדת המסורתית, במגוון מושגים: 'כניסה לפרדס', 'ירידה למרכבה', 'גילוי אליהו', 'עליית נשמה', 'התגלות רוח הקודש', 'שמיעת 'מינדים', דברי 'בת קול', 'גילוי בחלום' 'שימוש בשמות', 'התעלות'

החסידות מציבה

במוקד תורתה

את המהפכים האלוהיים

האינסופיים

מ"אין ליש" ו"מיש לאין"

אקסטאטית, 'התפשטות הגשמיות', ו'התפעלות'. כל אלה הן התנסויות רוחניות או השגות על-חושיות הנתפסות כהאצלת חסד ממרום, המקנה זכות ורשות לקריאה חדשה של הרבדים הנעלמים המצויים מעבר לפשט, להגדרה חדשה של האלוהות או לגילוייה של אמת חדשה.

השינוי במציאות מביא לשינוי בדמות האל

עם שינוי מושג האל משתנים פעמים רבות אף העקרונות הפרשניים ועבודת אלוהים המתחייבת מהם, משתנה התפילה ומשתנה אף תפיסת האדם. דהיינו, השינוי בדמות האל משקף פעמים רבות את השינוי במציאות האנושית ולהפך, שכן יש מתאם בין שינוי דמות האל לבין שינוי בדפוסי עבודת השם ובין שינוי דפוסי תפיסתו העצמית של האדם. במקום שאלוהים נתפס כיישות מיתית או כבורא מיתולוגי, נתבע האדם לספר מחדש את המיתוס, לעצב את חייו בזיקה אליו ואף לתת לשחזורו ביטוי פולחני. במקום שהאל נתפס כאל מחוקק ומצווה, יתמקדו חיי הדת בהגשמת החוקים ובציות להם, והאדם ייתפס בבחינת מצווה. במקום שהאל נתפס כ'אין', או כמי שהעולם אינו קיים לגביו לאמיתו של דבר והיש והאין שווים בעיניו, ישאף האדם להתאיין ולהגיע ל'הפשטת הגשמיות', ל'השתוות' ול'ביטול היש'. אם האל מוגדר כשיעור קומה ונתפס כמערכת מורכבת של שיעורים ושמות, ימקד האדם את עבודתו בשיעור שיעורים של הקומה האלוהית ובשינון שמותיה, ובמקום שבו מודגשת מהותו החזונית של האל, ישאף האדם לראות מלך בינופיו, לצפות, לחזות

אלים ודתות נולדים בקרושה, מתבגרים בטומאה, גוססים ומתים, נשכחים ומושלחים מאחורי הגדר וקמים לחיי עולם כגן העדן של שירת האדם. חיים זיטלובסקי

ולתבונן בחיזיון השמימי. במקום שבו מודגש דבר אלוהים והאל נתפס כעושה, מצווה ומדבר, אף האדם נענה בעשייה ובדיבור, ותופס עצמו כקשוב לדבר האל ומצוית למשמעו של ההיגד האלוהי שנמסר במסורת. במקום אשר בו ההווה השמימית נתפסת כמרכבה וכחיירארכיה מלאכית נשגבת משבחת ומשוררת לאל יושב המרכבה, נכסף האדם ירדת למרכבה או יעלות למרכבה, לשמוע את המלאכים, ללמוד את רזיהם וילראות מלך ביופיו, בעוד שבמקום אשר מוצע בו דואליזם קודסי של ירוח אורי וירוח הושך, ואף נקבעת פרדסטיצייה דואליסטית והאל נתפס בצביון של לוחם אפוקליפטי היוצא באחרית הימים לקרב עם יבני אורי כנגד יבני הושך, גם האדם מתפלל לאל לוחם ומכריז מצדו מלחמה על כוחות הושך ושר בליעל, גוזר היבדלות חברתית בין יבני אורי ויבני הושך בגילומם הארצי ומכוון אתוס מזדקדק, הבא להפריד בין אלה לאלה. במקום אשר האל נתפס בו כשכל טהור או כאינטלקט מופשט, מוגדרת מטרת העבודה כעיון שכלי, כהשגה פילוסופית וכהפשטה אינטלקטואלית, ובמקום שבו נתפסת האלוהות כמערכת ספירות, נקרא האדם לייחד את הספירות במחשבתו ובמעשיו ולכוון אליהן בתפילתו. כאשר ההווה האלוהית נתפסת כשבורה בעקבות ישירות הכלים ופיזור הניצוצות, נתפסת עבודתו של האדם כיתיקון וכיהעלאת ניצוצות, ובשעה שהאלוהות מצטיירת בדמות השכינה הגולה, נקרא האדם להזהרות עם יגלות השכינה, להשתתף בגלותה וליהגרשי עמה, מזה, וילגאול אותה משביה, ילהעלותה מגלותה בין הקליפות ולקחת חלק בגאולתה, מזה.

הדמיון וההשראה מעצבים את דמות האל

העיון בדמות האל הוא המצע לכל מערכת ההנחות העיוניות המפרשות את המציאות, והשינוי בדמות האל משקף ויוצר תמורה בעבודת השם ובתפיסת האדם. כל תמורה כזו היא פתח לדיאלוג מתמשך בין ההתגלות ההיסטורית, המסורת הכתובה והתפיסה הרווחת של האלוהות מחד גיסא, לבין ההתגלות המתחדשת, הגדרת דמות האל החדשה והרהאינטרפרטציה של המסורת הכתובה מאידך גיסא. זיקת הגומלין בין הנורמה, החוק, והריטואל הקיים, לבין ההקניה של משמעות חדשה לנורמה לאורה של ההתגלות החדשה, בצד הפירוש ההיסטוריוסופי או המיסטי של החוק והמטרות החדשות של הריטואל, הן הקובעות את צביונה של היצירה היהודית. העיסוק בדמות האל הוא עיסוק בתחום שהדמיון וההשראה קבעו את תחומיו, שכן הנסיקה ממציבים מוהשיים אל מחוות הדמיון, היה בה משום נחמה ובקשת פשר,

והיה בה ביטוי לציפייה לממדים אחרים של קיום ותקוה לשינוי. יוצריה השונים של המחשבה הדתית ביקשו לפרוך את גבולותיו של העולם המוחשי, להבקיע את חז משמעיותו של הניסיון האנושי ולנעת בעולם שמעבר לגבולות הזמן והמקום. הניסיונות השונים לצייר את המרות האלוהית, לראות את המופשט שמאחרי המוחש, לפרוך את גבולות השפה, לפענח את העומק המסתתר מאחרי הפשט, לתהות על נבכי הנצח שמעבר לזמן ולהבין את החוקיות הסמויה של המציאות הנגלית, משתקפים במשמעויות המגוונות שיוחסו למושג האל ובהשלכותיהן השונות על עבודת האדם.

הערות

1. ראו ג' שלום, 'משמעותה של התורה במיסטיקה היהודית', בתוך: הניל, פרקי יסוד בהגות הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמודים 85-36.
2. ראו י' גוטמן, 'עופי הרעיונות של דת המקרא, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים 1963, עמודים 22-13. וראו גם אייא אורבך, 'הזייל, פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ו, פרק שני.
3. ראו הספרים החיצוניים, מהדורת אי כהנא (תש"י) ירושלים 1978, חלק א ספר חנוך ב, עמודים קטו-קכג. בשם ספרים חיצוניים (בלעז אפוקריפיים כלומר גוויים או נטוריים) נוהגים לכנות ספרים אשר חוברו בוודאות, או על פי השערה קרובה, על-ידי יהודים בתקופה שבין כתיבת הספרים המאוחרים ביותר שנכללו בקובץ של כתובי הקודש עד ימי התנאים, כלומר מן המאה הרביעית לפני הספירה ועד המאה השנייה לספירה. מהדורה אנגלית שלמה ומעודכנת של ספרות זו הכוללת מבואות ופירושים ראו

J. Charlesworth, *The Old Testament Pseudepigrapha*, New York 1983.

4. עיינו במהדורת כהנא, מבוא כללי, ספר היובלים, חנוך א, חנוך ב, ספר אדם וחיה.
5. ראו די פלוסר, 'כת מדבר יהודה והשקפותיה, ציון יט, (תשי"ד) עמודים 89-103, י' ידן, מהדיר, 'מלחמת בני אור ובני הושך, ירושלים 1955, י' לייכט, מהדיר, 'מגילת הסרכים, ירושלים 1965, סרך היחיד (3) 13-25 (שתי הרורות) 4:26-3:13.
6. ראו (1960) 7.

I. Strugnell, *The Angelic Liturgy at Qumran*, VI Supp. C. Newson, *Songs of the Sabbath Sacrifice*, Atlanta 1985 318-45

7. 'סוך שירות עולת השבת', ראו י' גוטמן, 'הפילוסופיה של היהדות, (הערה 2 לעיל) עמודים 34-48.
8. אייא אורבך, 'הזייל - פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ו, פרקים ב, ג, ד.
9. הניל, 'יהלכה מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים 1984, עמודים 7-10.
10. ראו ג' שלום, 'שיעור קומה, בתוך 'פרקי יסודי (הערה 1 לעיל), עמודים 153-186. ר' אליאור, מהדירה, 'היכלות זוטרת, 'מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, מס' א (תשמ"ב),

G. Sholem, *Jewish Gnosticism Merkavah Mysticism and Talmudic Tradition*, New York, 1965.

9. ר' אליאור, 'ייחודה של התופעה הדתית בספרות החילול: דמות האל והרחבת גבולות ההשגה: מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ח' ו, (תשמ"ז), עמודים 64-13.
10. י' גוטמן, 'הפילוסופיה של היהדות, (הערה 2 לעיל), עמודים 49-142.

11. י' גוטמן, 'דת ומדע, ירושלים תשל"ט, עמודים 1-118. צ"ה וולפסון, 'המחשבה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמודים 196-216, 235-281.
12. י' תשבי וי' לחובר, 'משנת האורה, ירושלים תשי"ו, א, עמודים צה-רפד.
13. למשמעותם של מושגים אלה ראו: י' תשבי, 'צורת הרע והקליפה, ירושלים תשי"ב, ג' שלום, 'שבתי צבי והתנעה השבתאית בימי חייו, תל אביב תשכ"ז, עמודים 23-35.
14. א' גוטליב, 'היסוד התיאולוגי והמיסטי של תפיסת יעוד האדם בקבלה, בתוך 'מחקרים בספרות הקבלה, תל-אביב תשל"ו, עמודים 29-37.
15. ג' שלום, 'שבתי צבי, (הערה 13 לעיל), עמודים 12-82.
16. ח' וירשובסקי, 'האידיאולוגיה השבתאית של המרת המשיח לפי נתן העזתי וספר יארת מן אברהם, ציון, ג (1938), עמודים 215-245. הניל, 'התיאולוגיה השבתאית של נתן העזתי, כנסת ספר ח (תשי"ד), עמודים 210-246.
17. עיינו ג' שלום, 'החסידות השלב האחרון, בתוך: 'פרקים בתורת החסידות ובתולדותיה, בעריכת א' רובינשטיין, ירושלים תשל"ח, עמודים 31-52, י' תשבי וי' דן, 'חסידות, האנציקלופדיה העברית, כרך י"ז, עמודים 769-821. ר' שיץ, 'החסידות במיסטיקה, ירושלים תשכ"ח.
18. ראו אליאור, 'תורת אחדות ההפכים, התיאוסופיה המיסטית של חבי"ד, ירושלים 1992.
19. 'תורה אור, ברוקלין 1978, פרשת יצא, עמוד 44.
20. ראו ג' שלום, 'הצדיק, פרקי יסודי (הערה 1 לעיל), עמודים 242-258.
21. ר' אליאור, 'בין היש לאין - עיון בתורת הצדיק של ר' יעקב יצחק, הוזהר מלובלין בתוך: 'צדיקים ואנשי מעשה - מחקרים בחסידות פולין, ירושלים תשמ"ז (עורכים: ר' אליאור, י' ברטל, ח. שמרוק).

R. Elior, 'Between Yesh and Ayin: The Doctrine of the Zaddik in the Works of Jacob Isaac, the Seer of Lublin', in *Jewish History*, & Steven J. Zipperstein, London 1986, pp. 393-455.

המאמר ראה אור בעברית בקובץ 'צדיקים ואנשי מעשה - מחקרים בחסידות פולין, ירושלים תשמ"ז.

שמה אינו יודע

מי ידע אל נכון?

מי יבוא יצהיר?

אימתי נברא,

מתי היתה הבריאה?

האלים נולדו לאחר שהעולם

נוצר.

מי ידע איפה את צור

מחצבתו?

איש אינו יודע מתי היתה

הבריאה.

ואם הוא יצרה או שמה לא

הוא יצרה.

הוא הסוקר אותך

ממרומי השמים,

רק הוא לבדו יודע

-או שמה אינו יודע.

הריגוודה (X:129), כתב קודש הינדי

בני האדם בראו לעצמם מושג של אלוהים כדי שיהיה להם הסבר לכל אותם דברים שאינם מבינים. שולמית הראבן